

Gammelgarn kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Gammelgarn socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	7
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	10
Nulägesbeskrivning	14
Kastalen.....	28
Kyrkobyggnaden.....	30
Kyrkans huvuddrag.....	30
Byggnadshistorik	34
Nulägesbeskrivning	41
Fast inredning och inventarier	94
Restaureringar	110
Arkeologi	117
Fornlämningar.....	118
Arkeologiska undersökningar.....	118
Värdering	118
Allmänt.....	118
Bruksvärden	120
Kyrkobyggnaden.....	122
Kyrkans inventarier	122
Kyrkogården	123
Händelselista Gammelgarn kyrka.....	124
Lagskydd.....	127
Källor och litteratur.....	129
Otryckta källor.....	129
Tryckta källor.....	129

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handlägningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytaga bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

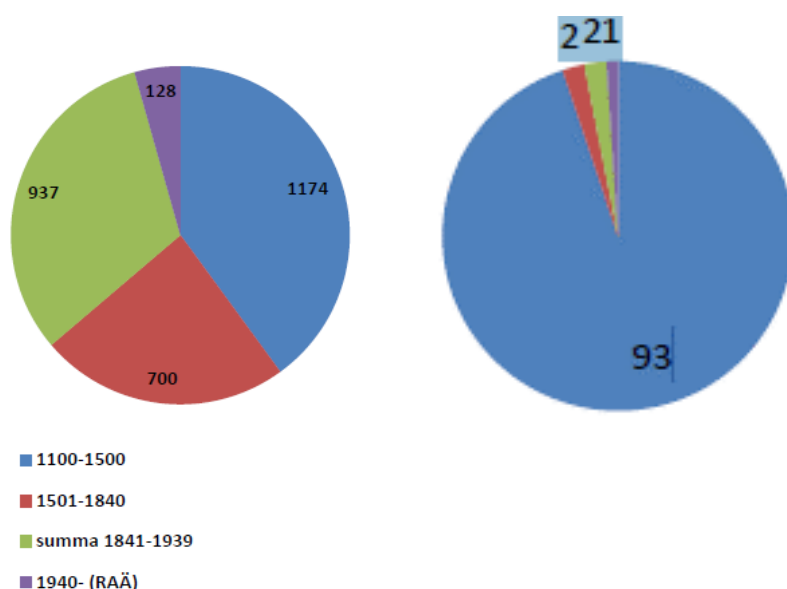
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

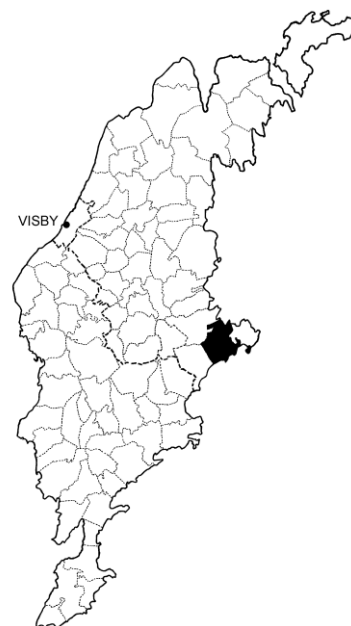
Omgivningar

Gammelgarn socken

Gammelgarn kyrka ingår i Romaklosters pastorat. Den är belägen på östra Gotland, ca 50 km öster om Visby. Socken är en typisk jordbruksbygd. 2019 fanns 189 invånare.

Kyrkomiljön

Gammelgarn kyrka är belägen i kanten av ett öppet odlingslandskap. I öster och söder utbreder sig åkermark, i norr gränsar kyrkogården mot den tidigare skolans tomt och i väster mot den landsväg som går igenom socknen mot Katthammarsvik.

Gammelgarn kyrkomiljö fotograferad från söder 2020. Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

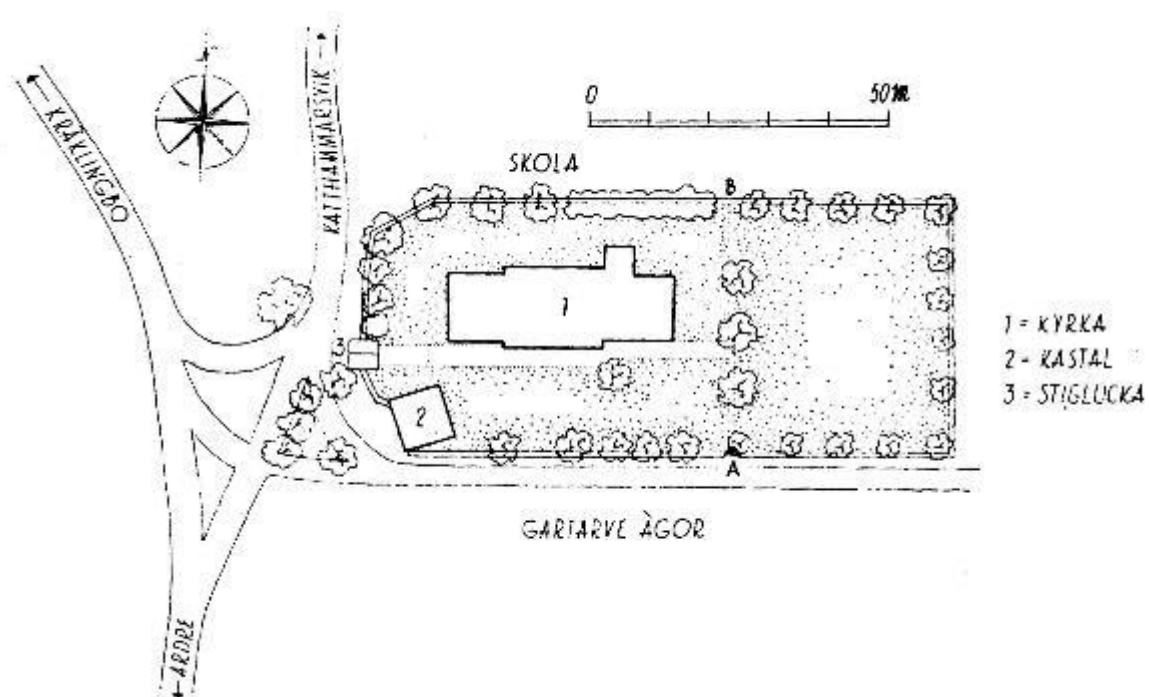
Kyrkogården har en rektangulär utformning. I dess sydvästra del finns en kastal och vid den västra ingången en medeltida stiglucka. Kyrkogården är uppdelad i en äldre del kring kyrkan och en yngre del i öster. Den yngre kyrkogården omges av en trädkrans, medan den äldre delen är öppen med enstaka bevarade träd från en tidigare trädkrans.

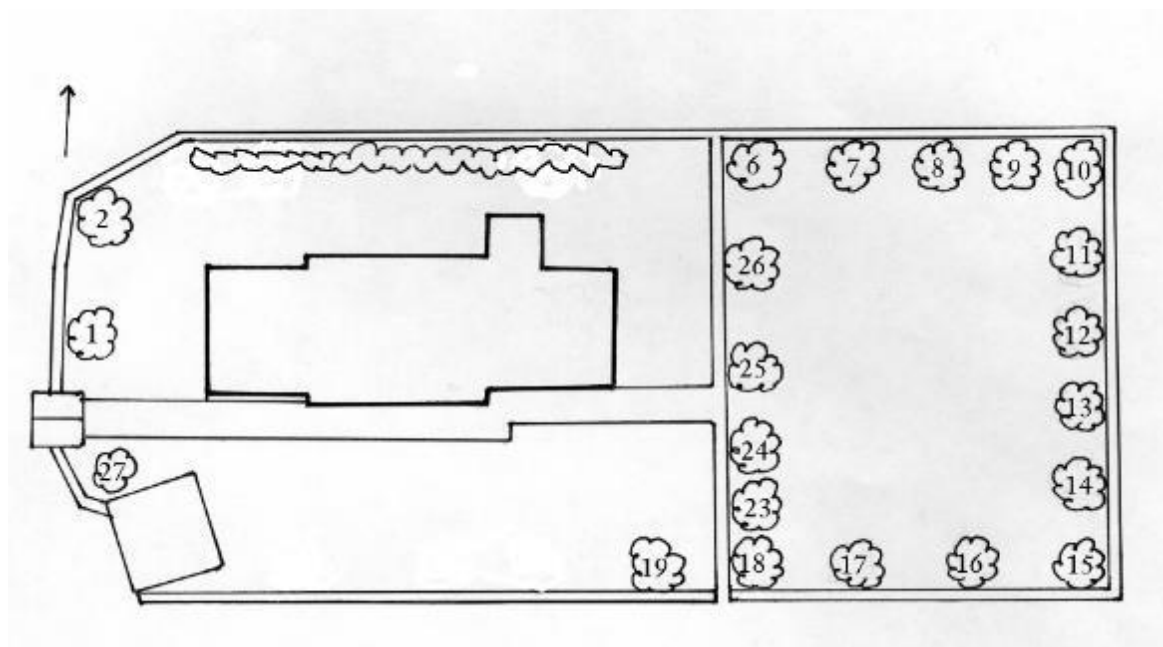
Gammelgarn kyrka fotograferad från sydost. Sydväst om kyrkan syns en kastal. Foto 2020, Pär Malmros, Visby stift.

Gammelgarn kyrka fotograferad från öster 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Gammelgarn kyrka. Situationsplan 1961. Ur Sveriges kyrkor 1963.

Gammelgarn kyrka. Situationsplan från 2009, reviderad 2020, Gotlands Museum.

Historik

Skattdrägningskartan från 1753 visar att kyrkan omges av betesmark i söder, öster och väster, och åkermark i norr. 1802 ”nedrefs gamla kyrkogårdsplanket af trä, och upfördes ny mur...”

På laga skiftes karta från 1909 syns kyrkogårdens utsträckning. Den har ännu inte utvidgats åt öster på den intilliggande åkermarken. Utvidgningen skedde 1928. I samband med en restaurering 1956-58 skedde en mindre förändring av murens sträckning i sydväst vilket medförde att muren från stigluckan drogs till kastalens nordvästra hörn, istället för som tidigare ligga alldeles framför kastalen.

Skattdrägningskartan 1753.

Gammelgarn kyrka fotograferad från sydost. Vid den södra muren finns en trädrad.
Foto Hugo Frölén 1898. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Stigluckan vid den västra ingången,
fotograferad från öster. Foto Einar
Erici 1916. RAÄ, Kulturmiljöbild.

På kyrkogården finns gravkullar täckta med murgröna eller gräs. Foto Alfred Edle 1926. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Söder om kyrkan finns både gravkullar och resta gravvårdar. Foto Alfred Edle 1948, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Närmast den utvidgade östra delen av kyrkogården Foto Nils Lagergren 1961. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Gammelgarn kyrka fotograferad från ovan 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Gammelgarn kyrkogård har rektangulär utformning. År 1928 företogs en betydande utvidgning mot öster, samtidigt som jordmassor påfördes. Under tidernas lopp har jordmassor även påförts på den äldre delen av kyrkogården. Ett unikt och dominerande inslag utgör den välbevarade och delvis rekonstruerade (2006) kastalen i kyrkogårdens sydvästra hörn, endast sju meter från kyrkan.

Kyrkogården är omgiven av kallmurad kalkstenmur. Då jordmassor påförts är höjdskillnaden mellan murens ytersida och insida ganska betydande. I den södra muren finns en medeltida stiglucka med tunnvalv, täckt med falar och stängd med dubbla järngrindar. På västra bågens nedersta stenar både i norr och söder finns ornamentalt utformade märken i nedsänkt relief. Innanför stigluckan kan sulor till kalkstensmurar på vardera sidan av gången urskiljas. I norr finns en genomgång till den tidigare skoltomten och i söder en dubbel grind i smidesjärn i muren, från vilken en kalkstenstrappa leder upp på kyrkogården.

Gångarna är grusbelagda. Från stigluckan leder en gång österut utmed kyrkans södra fasad och fram till den utvidgade delen av kyrkogården, där en gång från den södra grinden ansluter och leder vidare norrut till tidigare skolan. Belysningsstolpar med glaskupor finns på hela kyrkogården.

Den äldre delen av kyrkogården är öppen. Det finns enstaka träd kvar från en tidigare trädkrans. Vid den västra muren och delar av den norra muren växer syren. Här finns även en idegran. En rad med lindar öster om kyrkan markerar den tidigare kyrkogårdsmuren. Den yngre kyrkogården är omgiven av en trädkrans. Trädkransen utgörs av ask, äldre klappade (nr 1, 16, 27), hästkastanj, äldre friväxande (nr 2), skogslönn, äldre klappade (nr 6, 11, 19), tysklönn, yngre klappad (nr 7), tysklönn, äldre klappade (nr 9, 14, 17), och lind, äldre klappade (nr 8, 10, 12, 13, 15, 18). Öster om kyrkobyggnaden finns några solitära träd som bildar en trädrad; ask, äldre klappade (nr 23, 25, 26) och lind, äldre klappad (nr 24). (se situationsplan s. 9).

Mot västra muren mellan stigluckan och kastalen är ett tiotal gravvårdar uppställda, bland dess märks fragment av träkors. Utanför samma mursträckning ligger delar av arkitekturdetaljer och gravstenar, vidare är en gravvård lutad mot stigluckans västra fasad, och kolonnrummor finns vid den norra muren. På kyrkogården har en svärdslipningssten i två delar påträffats.

Gravarna är främst koncentrerade till den södra delen av den äldre kyrkogården. Norr om kyrkan saknas gravar.

Gammelgarn kyrka fotograferad från väster. Här syns stigluckan och kastalen till höger. Foto ES 2020.

Gammelgarn kyrka fotograferad från söder. Foto ES 2020.

Muren som helhet anlades 1802. Här syns den södra mursträckningen. Foto ES 2020.

Mursträckningen i öster. Nivåskillnaden på in- och utsidan är stor genom jordpåfyllnad på kyrkogården. Foto ES 2020.

Den yngre kyrkogården omges av en trädkrans med lind och tysklönn. Foto ES 2020.

Den nordvästra mursträckningen med en syrenplantering innanför muren. Foto ES 2020.

Huvudingången i väster med en stiglucka. Gången som leder fram till kyrkan är belagd med finkornigt kalkstensgrus. Foto ES 2020.

En inhuggen relief på nedersta stenen i stigluckans västra triumfbåge, den norra delen. Troligen ett stenhuggarmärke. Foto ES 2020.

En inhuggen relief på nedersta stenen i stigluckans västra triumfbåge, den södra delen. Troligen ett stenhuggarmärke. Foto ES 2020.

Vid ingången i söder leder en trappa upp till kyrkogården. Foto ES.

Den södra gången längs kyrkan är belagd med grövre grus. Foto ES 2020.

Gång som separerar den yngre kyrkogården från den äldre. Foto ES 2020.

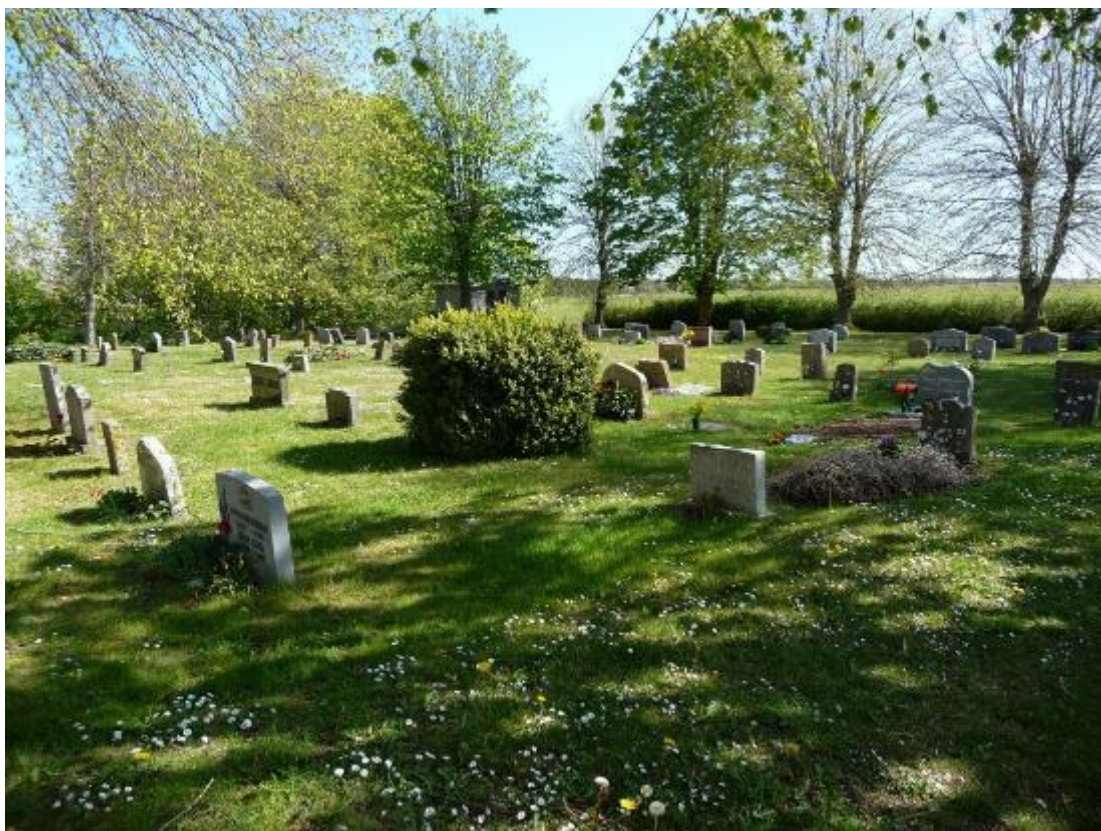
Den södra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2020.

Den södra delen av den äldre kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2020.

Den yngre kyrkogården i öster. Foto ES 2020.

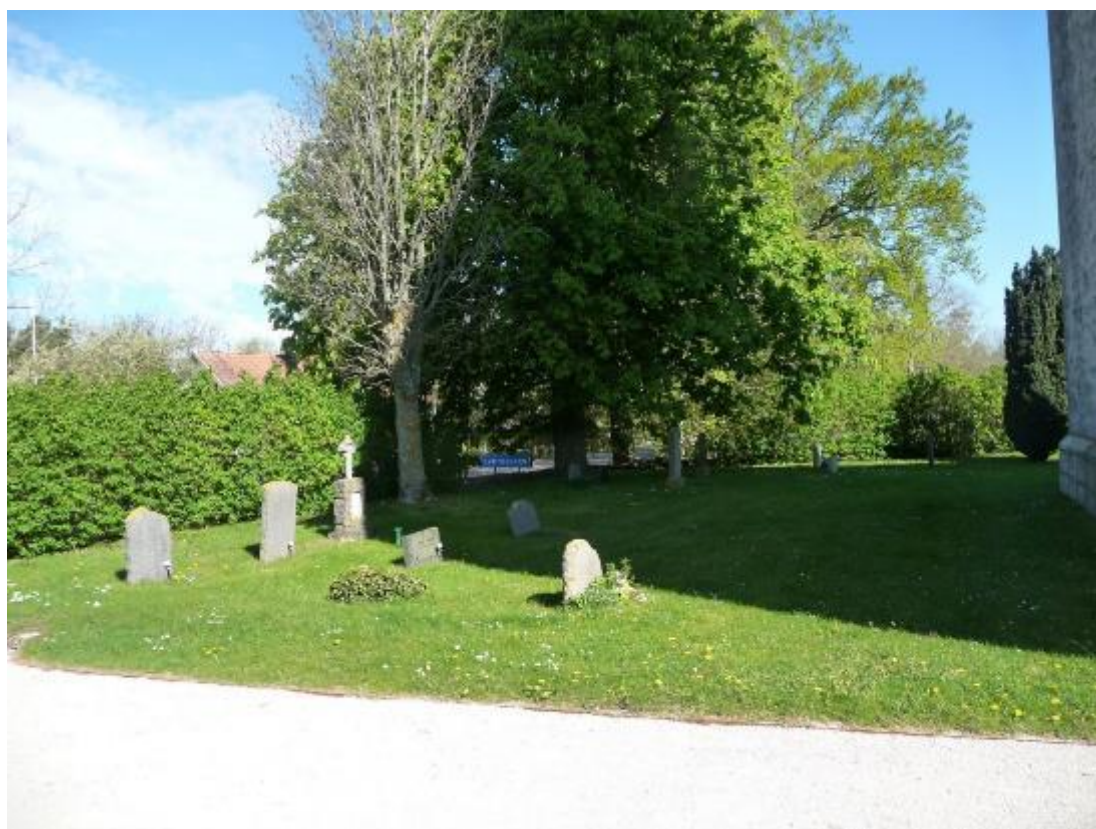
Den yngre kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2020.

Kyrkogården norr om kyrkan fotograferad från öster. Till höger syns en bred häck med syren. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården saknar synliga gravar. I den nordvästra delen av kyrkogården finns en del gravar. Här växer också en idegran. Foto ES 2020.

Den västra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Gravvårdar innanför den sydvästra muren. Foto ES 2020.

Gravvårdar och stenfragment utanför den sydvästra muren. Foto ES 2020.

Häll i rödaktig kalksten från 1854 över "husbonden Pehr Pehrsson Eng...". Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin ålder och personhistoria. Foto ES 2020.

Häll av rödaktig kalksten över "kyrkiowärden och nämndemannen Olof Larsson Hugreifs.." från 1812. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin ålder och personhistoria. Foto ES 2020.

Gravanläggning för släkten Klintström, Gartarve omgiven av häckar med buxbom och gravkullar bevuxna med murgröna. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin utformning. Foto ES 2020.

På kyrkogården finns en del murgrönegravar. Foto ES 2020.

Gravvård i sandsten med inskriptionsplatta av marmor från 1880. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och att den är tidstypisk. Foto ES 2020.

Stående gravvård i kalksten från 1914. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom utformning och material. Foto ES 2020.

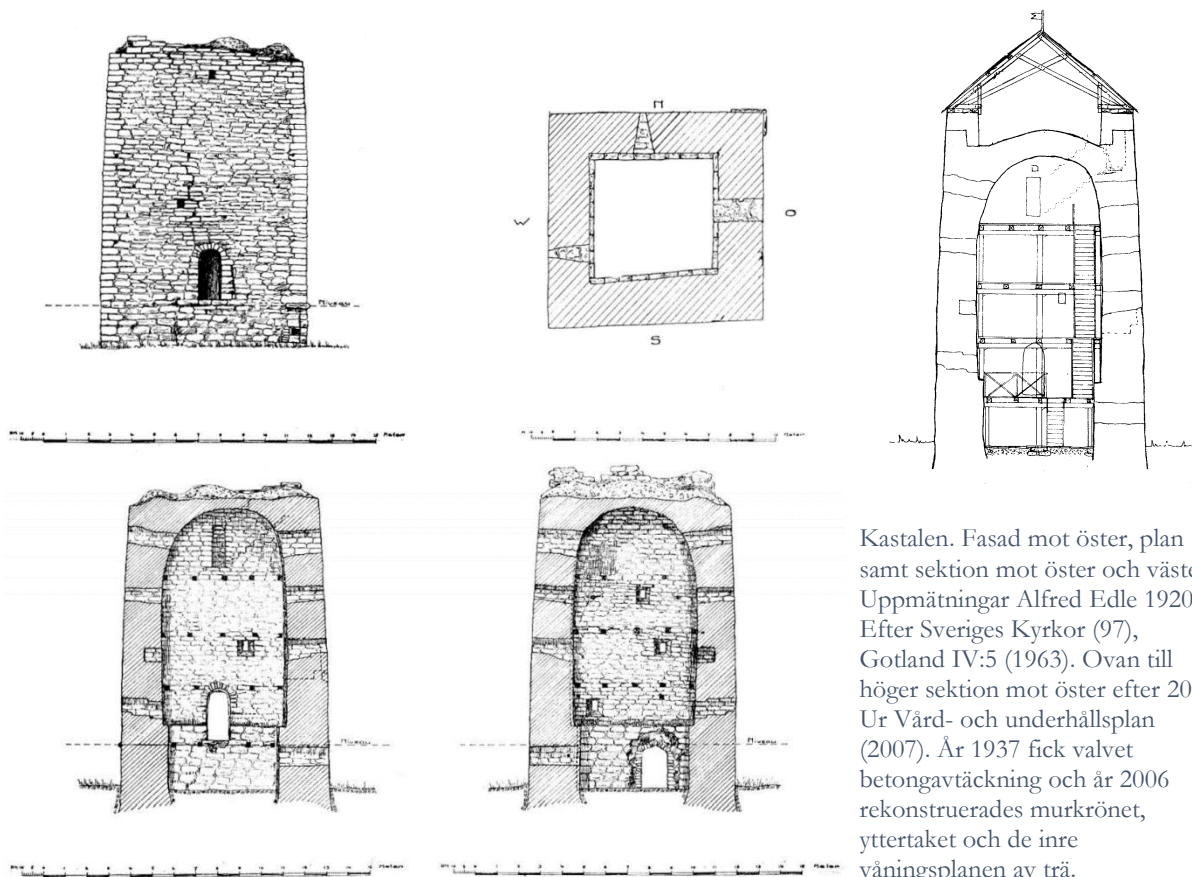

Gravvårdar i svart granit på sockel. På den högra gravvårdens sockel avbildas en urna mot gråblåstrad bakgrund. från 1918. Utpekad som kulturhistorisk värdefull genom sin ålder och att den är tidstypisk. Foto ES 2020.

Kastalen

I kyrkogårdens sydvästra hörn står en av de bäst bevarade av de murade torn, så kallade kastaler, som i olika väl bevarat skick finns vid ett knappt tiotal kyrkor. De är i regel placerade intill kyrkan och i kustsocknar. De brukar förklaras ha utgjort försvarstorn, för vilket den ursprungliga, högt belägna östra ingången och de tjocka murarna talar. Men de kan ha haft flera funktioner. I Gammelgarn finns spår av att den åtminstone vid någon tid använts som sädsmagasin. Kastalen i Lärbro utgör klocktorn, men det kan vara en sekundär funktion, liksom att en sannolik tidigare kastal i Lau i efterhand infogats i prästgårdsbyggnaden. Flertalet kastaler är fyrsidiga, tre är runda. Kastalerna brukar dateras till 1100-talet. Dendrokologiska undersökning i Gammelgarn kastal har givit dateringar till 1100-tal och tidigt 1200-tal. Virkesresterna visar också att den brunnit. En sekundär ingång har vid något tillfälle tagits upp i markplan från väster. År 1857 var det på tal att riva kastalen för att använda materialet till skolor, men den räddades genom Per Arvid Säves kontakter med riksantikvarien. Konserveringar vidtogs 1937, då valvet fick betongavtäckning, och 1948, då murarna fogströks. Karaktären av ruin upphörde år 2006 då kastalen restaurerades efter förslag av Björn Håkansson. Murkrönets krenelering återställdes utifrån delvis bevarade spår. Ett valmat sadeltak utformades som en fri rekonstruktion och invändigt återskapades den tidigare våningsindelningen med träbjälklag.

Tornet mäter cirka 10 x 9 meter i grundplan. De medeltida murarna är bevarade till 13 meters höjd och är nedtill 2,25 meter tjocka. I nordöstra hörnet finns spår av en dörröppning och trappa upp till den rundbågiga öppningen i östfasaden. Av våningarna skiljs den femte och sjätte av ett murat tunnvalv. Varje våning har ljusöppningar. Därutöver finns förvaringsnischer och två avträden vilket visar att tornet nyttjats som uppehållsplats vissa tider.

Kastalen. Fasad mot öster, plan samt sektion mot öster och väster. Uppmätningar Alfred Edle 1920. Efter Sveriges Kyrkor (97), Gotland IV:5 (1963). Övan till höger sektion mot öster efter 2006. Ur Vård- och underhållsplan (2007). År 1937 fick valvet betongavtäckning och år 2006 rekonstruerades murkrönets, yttertaket och de inre våningsplanen av trä.

Kyrkan och kastalen från nordväst. Foto JL 2019. Till höger kastalen från söder. Foto ES 2020.

Kastalen från sydöst och norr. Uppförd under 1200-talets början. Foto JL 2020.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

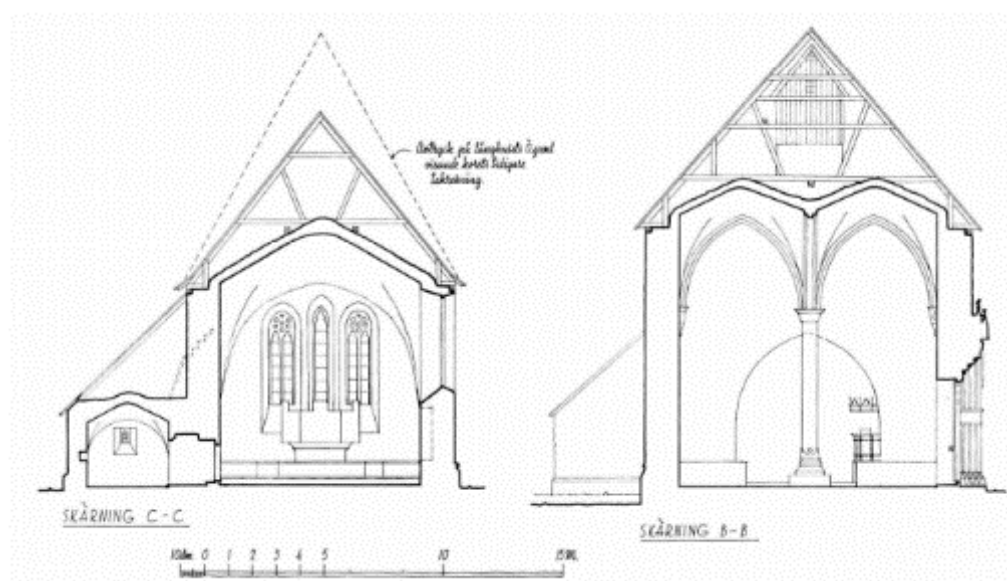
Kyrkan i Gammelgarn brukar uppmärksammas främst för tre saker, kastalen på kyrkogården, portalrelieferna och altarskåpet. Det finns dock mer att lyfta fram i denna innehållsrika kyrka. Förutom dess lite märkliga byggnadshistoria är kyrkorummets resliga gotiska arkitektur, den på 1950-talet rekonstruerade kolonnen och det bevarade sockenmagasinet värda att lyftas fram. Kyrkan är inte hög, men rymlig. Några förändringar på senare tid är dels den inre restaureringen 2000–01 där man återställde de valvstrålar, av en typ som målades i många kyrkor omkring år 1800 och nästan utan undantag avlägsnats vid 1900-talets restaureringar, dels taket på kastalen 2006. Kyrkomiljöns rätt karakteristiska profil ändrades påtagligt genom att kastalens krön rekonstruerades med gluggar och tak, inte minst för att ge valvet bättre skydd. Rekonstruktionen beskriver dock mer pedagogiskt byggnadens funktion. Kyrkan är sannolikt landets enda sockenkyrka vars bild finns spridd över alla kyrkor inom Svenska kyrkan. Bland Kristina Anshelms illustrationer i Verbums utgåva Den svenska psalmboken med tillägg (2006) står Gammelgarn, utan namn, som motiv för kyrkobyggnaden, dels vid psalm 110, dels 369. Gammelgarn kyrka är till sina murade delar tillkommen helt under medeltiden, 1200- och 1300-talet. Den består av kor i öster, med sakristia vid sin norra sida, och långhus. I väster finns ett torn, egentligen återstoden av ett äldre långhus, försett med takryttare, men vars sidomurar höjdes 1755 när en ny och sannolikt större takryttare skulle byggas. Denna del är avskild från det övriga kyrkorummet med en brädvägg, åtminstone sedan 1700-talet, för att fungera som sockenmagasin. Längre stod den dock utan funktion och väggarnas puts hade till stor del fallit av, varför den lokalt också kallas ödekyrkan. Att tornpåbyggnaden i väster förnyades genomgripande på 1700-talet är intressant. På det svenska fastlandet hade man i en motsvarande situation valt att istället bygga en klockvåning på kastalen. Men den gotländska traditionen att klockorna skulle kunna ringas i anslutning till kyrkorummet synes ha varit stark.

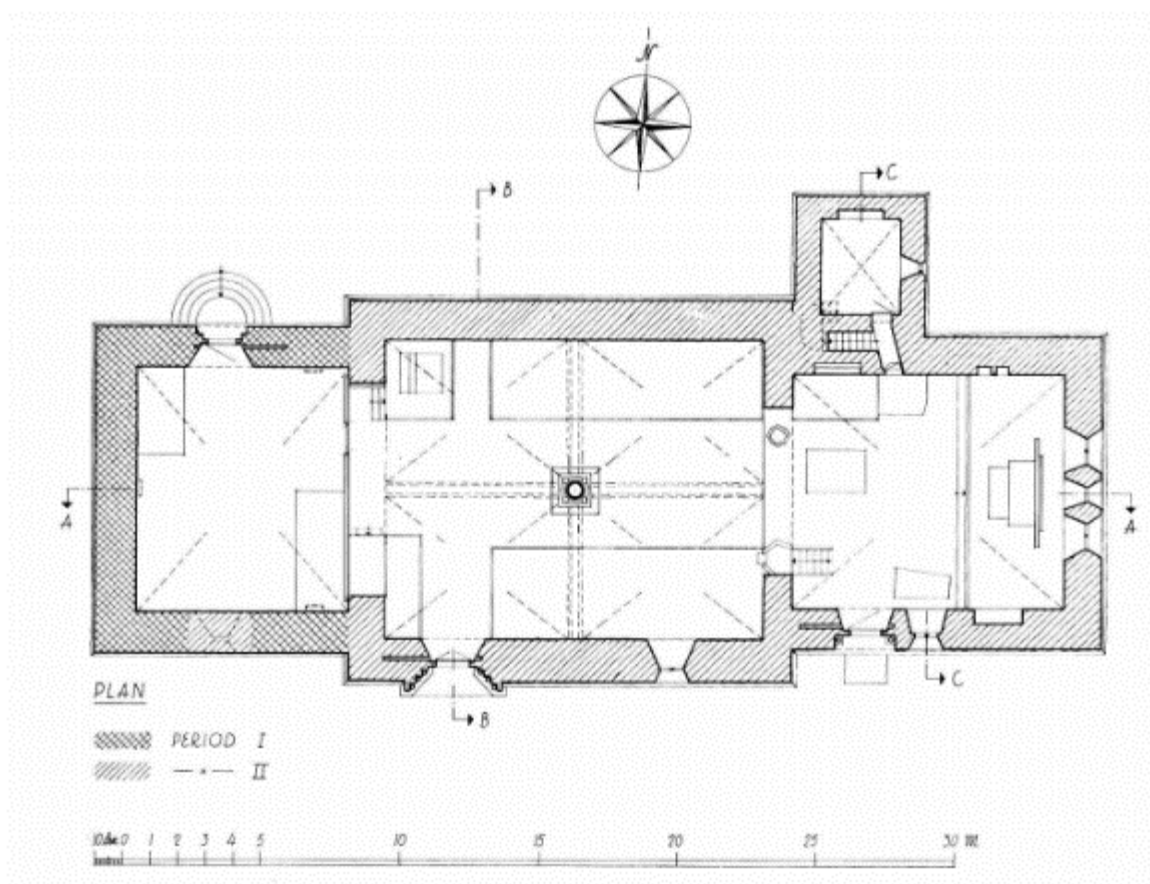
Exteriör från sydväst och sydöst. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

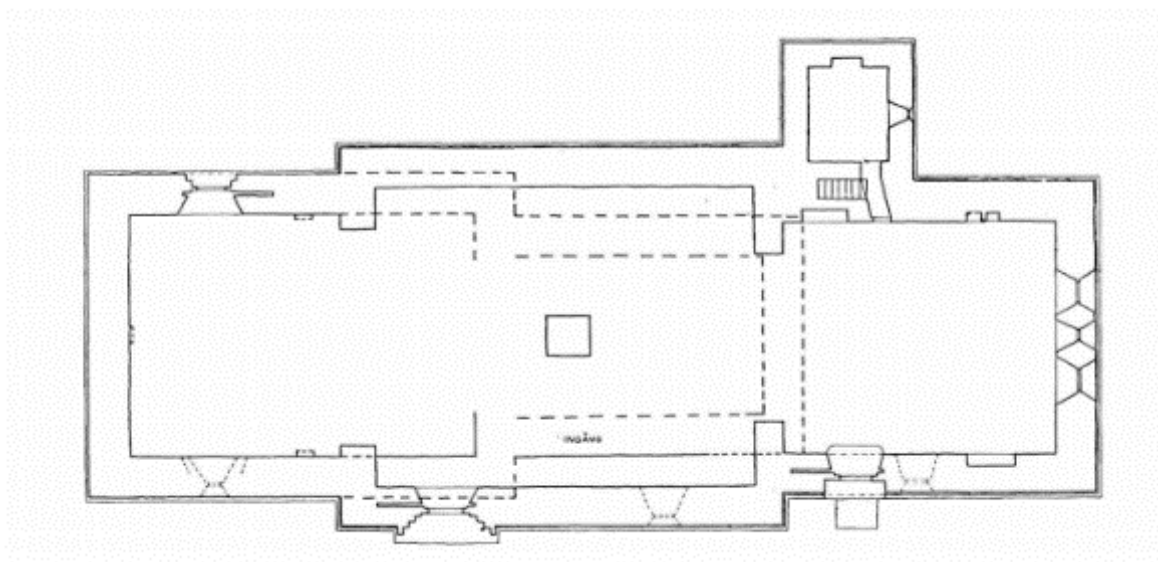
Uppmätningar John Söderberg 1943, reviderade 1961. Efter Sveriges Kyrkor (97), Gotland IV:5 (1963). Längdsektion mot söder.

Tvärsektioner genom koret och sakristian mot öster samt genom långhuset mot öster.

Kyrkans plan. Byggnadsperioder, I: 1200-talets andra fjärdedel, - II: 1300-talets första hälft.

Utgrävning av den äldre kyrkans grundmurar. Uppmätning Gunnars Svahnström 1958. Efter Sveriges Kyrkor (97), Gotland IV:5 (1963).

Byggnadshistorik

Som så ofta vad gäller kyrkorna på Gotland, liksom i övrigt, är kunskapen begränsad om de tidigaste anläggningarna. Några rester av träkyrka har inte påträffats men en förmodan har varit att kastalen, som brukat dateras till 1100-talets senare del skulle kunna ha byggts invid en äldre träkyrka, eftersom den äldsta kända murade kyrkan sannolikt byggdes ett stycke in på 1200-talet. Emellertid talar en datering av årsringarna i använt byggnadsvirke att kastalen byggdes under början av 1200-talet, varför det inte säkert går att säga att inte den första stenkyrkan och kastalen tillkommit i ett skede. Emellertid talar det påtagligt nära avståndet mellan byggnaderna, liksom att de är vinklade olika sätt, för att de inte utgör en enhetligt planerad anläggning.

Den äldsta stenkyrkans delar kunde dokumenteras genom en utgrävning under restaureringen i slutet av 1950-talet. Den bevisade, vad man tidigare antagit, att tornet utgör västra delen av en kyrka med smalare kor i öster. Koret föreföll att ha varit ovanligt långsmalt och tecken tydde på ett byggnadsuppehåll mellan koret och långhuset. Ovanligt var också att absid inte kunde påvisas, men möjligen visar den utdragna formen att det var frågan om en övergångsfas. Den västra gaveln av den ännu kvarstående västra delen av gamla långhuset visar vilken höjd och takvinkel som kyrkan hade, även om man får räkna bort den senare påbyggnaden på sidorna mot norr och. Spår på murarnas insidor finns i form av konsoler som visar att långhuset hade en mittkolonn och fyra valv. Nordportalen finns ännu bevarad, liksom ett fönster på södra sidan, men även långhusets sydportal genom att den senare flyttades och blev portal i nuvarande koret. En intressant detalj är att långhuset saknar de förberedelser för ett västtorn som annars brukar förekomma och det finns inte heller har någon murtrappa i långhuset. Möjligen fungerade kastalen som klockstapel. Kanske insåg man att ett torn på olyckligt sätt visuellt skulle konkurrera med kastalen. De äldsta valven finns inte kvar, som skulle kunnat berätta om det fanns en takryttare redan under högmedeltiden.

Under 1300-talet genomgick kyrkan en förnyelse som väsentligt ökar dess storlek. Ett nytt kor, det nuvarande, lades ut öster om det gamla. Bit för bit fortsatte man med långhuset tills bara en kvadratisk del av det gamla långhuset stod kvar i väster. Det nya koret försågs med trappa i norr, en ovanlig lösning som endast förekommer i enstaka gotländska kyrkor. Långhuset saknade ju dock trappa och möjligen hade det gamla koret, som var mycket lägre, haft en stege upp till vinden. Trappan når egentligen bara upp till sakristievinden medan en stege leder upp till kyrkvinden. De gamla valvens mått passade inte i kyrkans nya form. De revs, mittkolonnens trummor användes i det nya långhusets kolonn och ett nytt valv slogs över återstoden av det gamla långhuset. Planens rumsliga proportioner kan tala för att västpartiet var tänkt att utgöra basen till ett högt torn. Men de tunna murarna måste ha omöjliggjort detta och några åtgärder för att förstärka dem in- eller utvändigt har inte företagits. Att man alls behöll dem talar rätt tydligt för att den gamla kyrkan hade en takryttare man gärna ville spara, liknande hur kyrkor som Vänge och Sjonhem har kvar sitt gamla torn som en övergångsfas innan ett, aldrig fullföljt, nytt torn skulle komma på plats. Men med det nya valvet synes man ha permanentat detta provisorium. Dock skall sägas att under 1700-talets förra hälft saknade kyrkan takryttare, enligt en beskrivning från 1737, och den nuvarande byggdes 1755 sedan man köpt en klocka, vilket kyrkan tydligen saknade innan dess. Det saknas idag synliga äldre linhål, men foton från före valvets putsning vid restaureringen 1956–58 visar att det funnits flera. Grannkyrkornas klockor hade stulits av härjande ryska trupper på 1710-talet. Att färdigställa kyrkan synes ha skett i etapper på olika sätt. Långhusportalen med sina enastående reliefer tillverkades som en uppgift, till synes separerad ifrån byggandet av resten av kyrkan.

Emellertid kom kyrkobygget att drabbas av två allvarliga öden. Det ena var de händelser som generellt hindrade vidare byggnadsverksamheter under 1300-talet, de som dock också gjorde att kyrkorna finns bevarade. Den andra var en till synes förödande eldsvåda, som helt förstörde långhuskolonnen. Kring kolonnen byggdes en kraftig fyrkantig pelare. När branden inträffade är inte känt, mer än att det hände före 1400-talets förre hälft eller mitt, det skede när den så kallade Passionsmästaren utförde målningar i kyrkan eftersom han bland annat dekorerade mittpelaren. Att branden förstörde kyrkans inventarier är klart. Detaljer som långhusets valvkonsole har skador och altarskivan hade förstörts. Äldre foton visar hur korets fönster hade förlorat sina masverk, som i dag är rekonstruktioner från 1950-talet. Samtidigt har kyrkan ett altarskåp från 1300-talets mitt, den tidigmedeltida dopfuntsfotens cuppa är från 1300-talets senare del, långhusfönstret har kvar sitt masverk och portalskulpturerna i södra långhusportalen har en skärpa som står långtifrån hur motsvarande reliefer i Östergarn helt blev förstörda. Däremot är nordsidans sockel skadad, sannolikt av det nedrasade brinnande trätaget. Förutom tänkbara omständigheter, som att portalen av något skäl klarade sig och altarskåpet kommit till kyrkan från okänd kyrka långt senare, kan skälet vara att branden inträffade på 1300-talet och att dessa saker tillkom vid reparationerna, medan mittkolonnens restaurering fick anstå till modern tid. Det är inte uteslutet att det handlar om två olika bränder och att takkonstruktionen ovanför valven brann efter medeltiden, att döma av till exempel det gotiska långhusets återuppbyggda gavel i korsvirke.

I slutet av 1600-talet skedde en förnyelse, som i så många andra kyrkor. Jochim Sterling utförde predikstolen omkring 1680. Möjligen skedde ytterligare en eldsvåda i början av 1700-talet, kanske i samband med ryska truppernas härjningar, vilket kan förklara att kyrkan saknade takryttare 1737. I etapper under 1700-talet byggdes yttertaken om; 1700 sänktes långhustaket och 1752 kortaket, medan själva det murade gavelröstet med en ”spira” fick stå kvar i ytterligare fyrtio år, till 1793. Till takarbetena hör att ny takryttare, eller snarare ett lågt torn, byggdes av Johan Suderby i Gothen 1755, placerad på förhöjda sidomurar. Sedan åtminstone samma tid, 1750-talet, användes den västra delen till sockenmagasin och väggen fanns 1768, då den målades. Vid 1700-talets mitt tillkom bänkinredningen. Inredningen målades av Magnus Möller 1768. 1793 skedde vissa reparationer. Ett sidoaltare vid mittpelaren revs och den numera återställda valvdekoren tillkom.

Under 1800-talet skedde spridda insatser i rummet. Delar av bänkinredningen byggdes eller byggdes om 1824, nytt golv lades i bänkkvarteren med mera. En nu borttagen inskrift berättade om de reparationer som kyrkan genomgick då. Altarskåpet restaurerades 1864. En liten läktare byggdes framför plankväggen i väster för ett orgelharmonium 1895. Inskrivna årtal i portalerna på spirstocken med mera visar på återkommande reparationer.

Kastalen från sydväst med del av kyrkan i bakgrunden.
Teckning av P.A. Säve 1844, UUB, Alvin. Tornets tak täcks av faltak och liggande bräder, långhuset av spån. Kyrkans murar förefaller vara putsade.

Exteriör från sydöst. Tuschteckning av P.A. Säve 1864. Efter Sveriges Kyrkor (97), Gotland IV:5 (1963).

Exteriör från sydost, ovan, respektive från väster. Foto Hugo Frölén 1898, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Exteriör från sydöst före restaureringen 1956–58. I långhusets östra gavel är avtrycket tydligt från korets högre takfall och gavelns övre del i trä är ännu inte putsad. Puts kvarsitter på korets östra gavel och trefönstergruppen saknar ännu masverk. Foto Einar Erics 1916, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Långhusets södra fasad före restaureringen 1956–58. Det gotiska långhusets fönster utan mittpost. Foto Alfred Edle 1948, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Västgaveln från sydväst. Foto Alfred Edle 1948, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild. T.h. exteriör från nordöst strax efter restaureringen 1956–58. Långhusgavelns trävägg har putsats, korffönstren har nya masverk. Foto Nils Lagergren 1960, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Exteriör från söder. Foto Sören Hallgren 1959, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Exteriör från sydöst. Foto Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift.

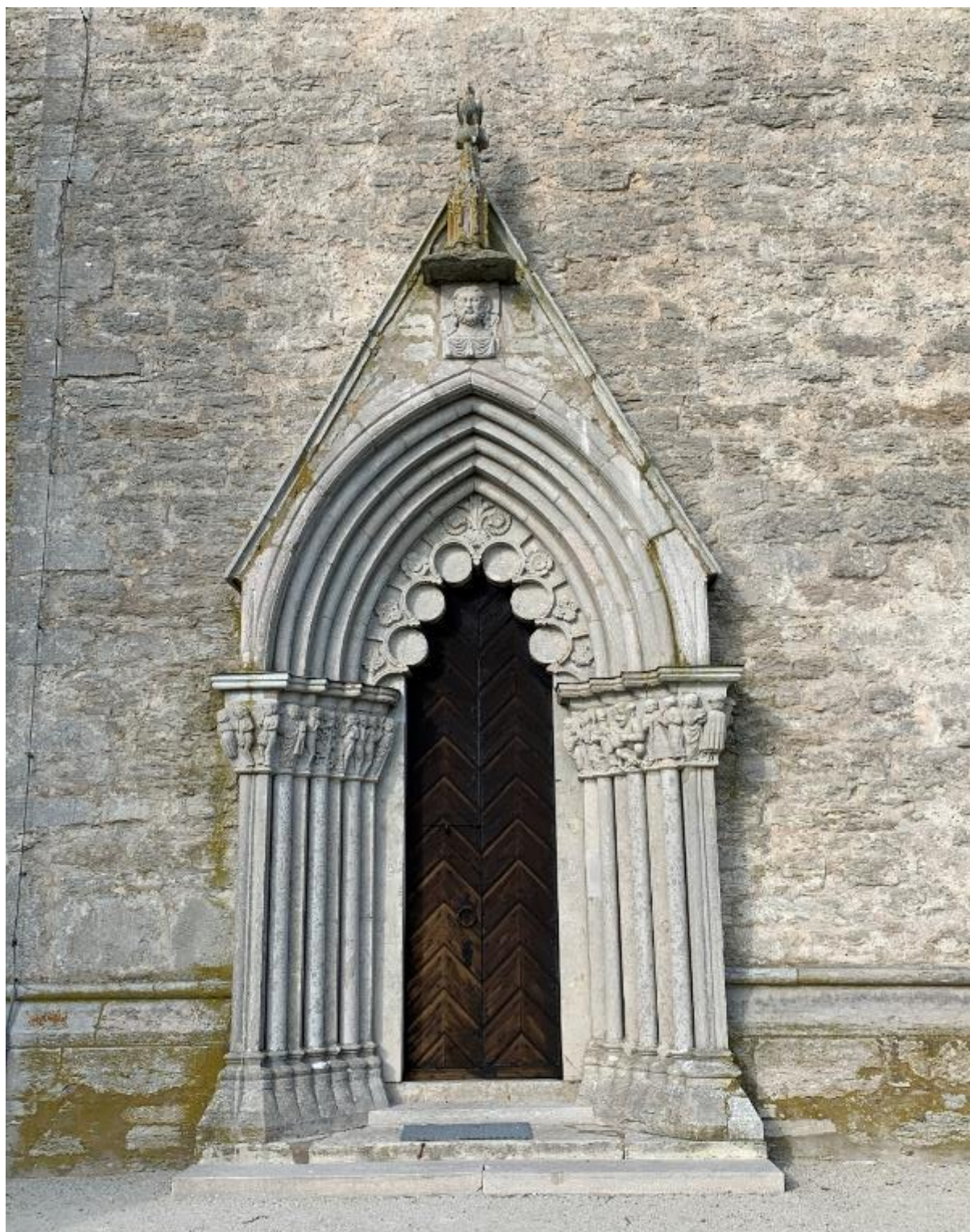
Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans fasader är alla oputsade och visar ett murverk av tuktad sten, med inslag av finhuggen sten i omfattningar, socklar och hörnkedjor. Den huggna stenen visar på vissa platser, särskilt på långhusets nordsida, skador från brand. Rester av puts, varav fler framgår av äldre fotografier, visar att kyrkan tidigare varit pustad. På taken ligger falar (bräder). Takryttarens nedre del och taket över den västra delen är belagda med spån. I sakristian ingår återanvända sockelstenar, sannolikt från den äldre kyrkans rivna kor.

Kyrkans sydfasad. Foto ES 2020.

Långhuset's södra portal. Foto JL 2020.

Långhusportalens västra och östra kapیتالband. Foto JL 2020.

Långhusportalens västra kapitälband, detaljer. Ovan Gud Fader förmanar Adam och Eva. Nedan Syndafallet. Foto JL 2020.

Långhusportalens västra kapitälband, utsidan. Adam och Eva i arbete. Eva vaggar Kain och Abel med sin fot. Foto JL 2020.

Långhusportalens västra del. T.h. östra kapitälbandet, detalj. Kains och Abels offer. Foto JL 2020.

Långhusportalens östra kapitälband. Djävulen som förser Kain med kärven han offerar samt Brodermordet. Foto JL 2020.

Långhusportalens östra kapitalband, utsidan. Kain drivs i landsflykt, avbildad i resdräkt och tittande ut ur en båt, alternativt Noaks ark. Foto JL 2020.

Långhusportalens tympanon samt västra och östra basband. Foto JL 2020.

Långhusportalen från sydöst omkr. 1890 samt vimpergens krön. Foto Olof Sörling resp. Alfred Edle 1939, ATA, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Detaljer av långhusportalen före och under restaureringen 1956–58. T.v. västra kapitälbåndet med skador, t.h. tornliknande uppbyggnad på baldakin över Kristushuvud. Foto Georg Gådefors, 1950-talet, samt Gunnar Svahnström 1957–58, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Sockeln i långhusets sydvästra hörn samt långhusfönstret. Foto JL 2020. T.h. fönstret före restaureringen 1956–58. Foto Gunnar Svahnström 1957–58, ATA, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Sockeln i långhusets sydöstra hörn och övergången till koret. T.h. korets södra fasad. Portalen hitflyttad från äldre kyrkan. Foto JL 2020.

Korportalen, tidigare sydportal i det äldre långhuset, nuvarande tornet. Foto JL 2020.

Skulpterade huvuden ovanför kortportalen. Troligen från den romanska kyrkan. Foto ES 2020.

Korportalens kolonnettkapitel. Foto JL 2020.

Korportalens kolonnettbaser. Foto JL 2020.

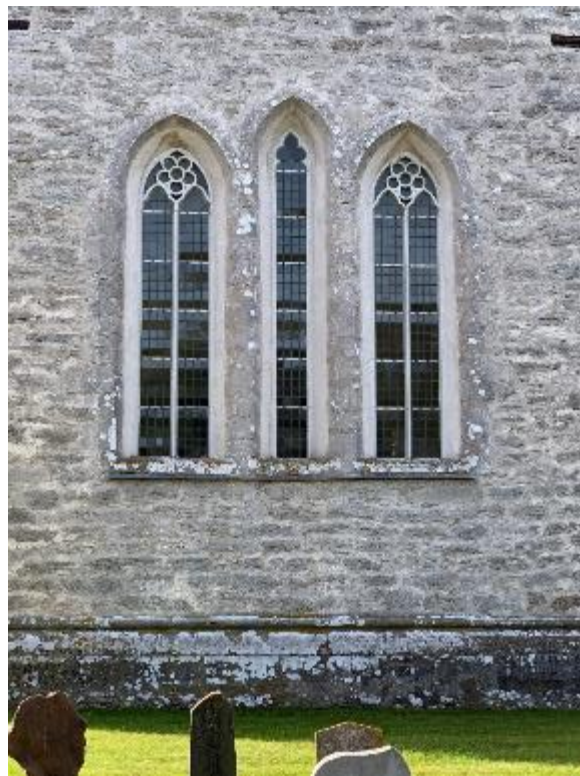
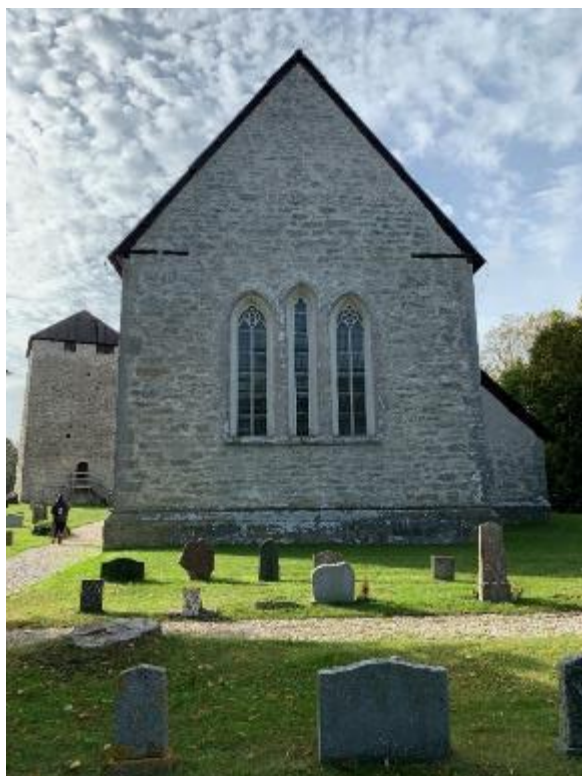

Korportalen omkr. 1890. Foto
Olof Sörling, ATA, RAÄ
Kulturmiljöbild.

Korets södra fönster, t.h. före 1950-talets restaurering. Foto JL 2020 resp. Gunnar Svahnström 1957–58, ATA,
RAÄ Kulturmiljöbild.

Korets östfasad samt trefönstergruppen. Masverken rekonstruerade på 1950-talet. Foto JL 2020.

Sockeln på korets östra och norra sidor. Norra sidans sockel uppvisar spår av brand. Foto JL 2020.

Sakristian från nordöst och nordväst. Gavlarna tillkomna vid en ombyggnad från sadeltak i nord-sydlig riktning till pulpettak. Foto JL 2020.

Sakristian från norr. Foto JL 2020.

Sakristians sockel vid mötet med korets högre sockel med vulst, sett från nordöst och norr. Sakristians sockel troligen överflyttad från den äldre kyrkan, samt delvis brandskadad. Foto JL 2020.

Sakristians fönster, troligen överflyttat från den romanska kyrkan. Foto JL 2020.

Långhusets östra gavelröste, i förgrunden sakristians röste, sett från nordöst. T.h. långhusets norra fasad med kvarsittande puts och med brandskador (?) på sockeln. Foto JL 2020.

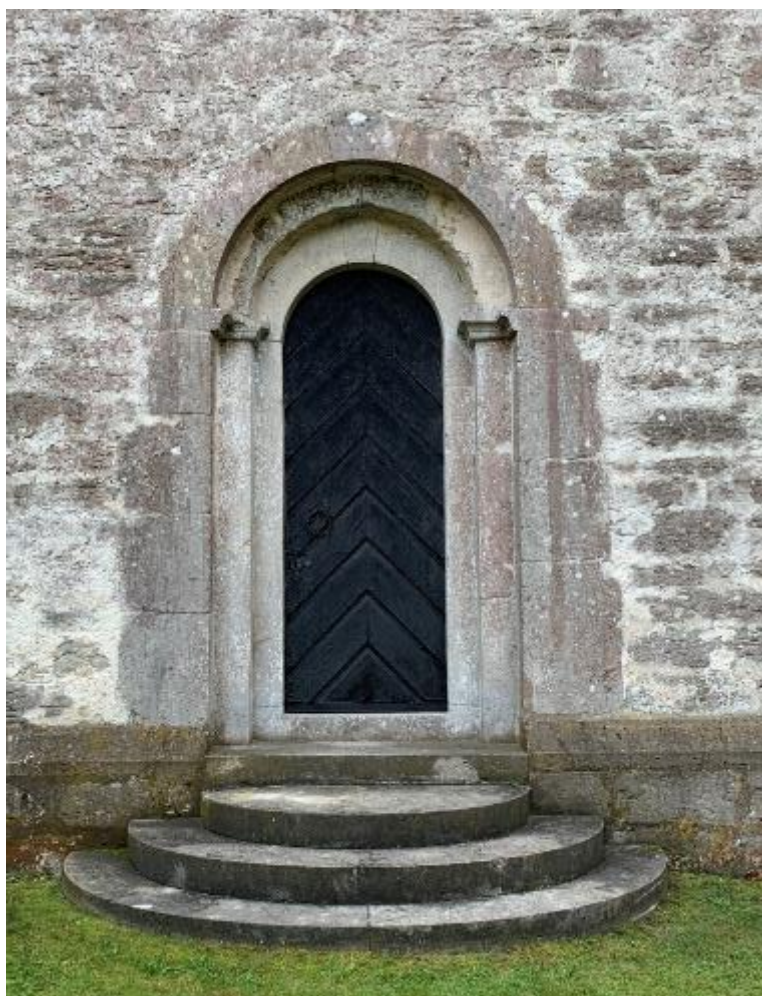
Långhusets norra fasad sedd från nordväst. T.h. Långhustaket, i förgrunden sadeltaket på tornet. Foto JL 2020.

Tornhuven byggd som takryttare på det romanska långhusets västra del, sedd från söder. Till höger tornhuven (takryttaren) samt det romanska långhusets gavelröste från väster. Foto JL 2020.

Tornets eller det romanska långhusets sydfasad, förhöjd 1755. Under fönstret var tidigare platsen för sydportalen, nu i koret. Foto JL 2020.

Nordportalen, från det romanska långhuset. Trappan sannolikt från 1800-talet. Foto JL 2020.

Nordportalen. Foto Einar Erici 1916, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild. T.h. rundfönster i västra gavelröset, nedtill sett underifrån. Den välhuggna omfattningen har möjligen en svagt rundad framsida, vilket i så fall talar för att det suttit i en absid och vid dess rivning flyttats hit. Övriga absidstenar har inte påträffats i murarna, men utgrävningen 1956–58 berörde inte platsen för absiden. Foto JL 2020.

Interiör

Kyrkorummet är putsat utom kolonnen och bågar som har synlig huggen sten, samt fönstrens omfattningar som har målad kvaderdekor. I bågen mot väster och magasinsrummet sitter en stor trävägg. Magasinsrummet har en tunn puts med inslag av orörd medeltida puts med ristningar, bland annat från 1500-talet. Golvet i långhuset är trägolv, i koret och ringkammaren stengolv. På långhusets norra mur återfinns kalkmålningar av den s.k Passionsmästaren.

Sakristian nås via en dörr med enkel omfattning i korets norra mur. Sakristian täcks av kryssvalv och har ett fönster mot öster. I den långa passage som leder till sakristian från koret finns uppgången till kyrkvinden. Där börjar en murtrappa upp till sakristians vind, från vilken syns på korets norra mur att sakristian ursprungligen haft sadeltak. En stege och kort murtrappa leder upp till korvinden. Rester av triumfbågsmurens gavelröste skiljer vindarna åt med en utvändigt putsad brädvägg i den tidigare öppningen mellan vindarna. Murarna på vinden visar brandspår.

Takstolen innehåller äldre delar, antagligen främst från 1700-talet. Som tät bördning under falarna har använts någon typ av tunna spånskivor, troligen vid 1950-talets restaurering, vilka på sina håll buktar betänkligt. Mellan långhusvinden och ”tornet” finns ett tunt gavelröste, murat ovanpå en bärande konstruktion av trä, byggt före takarbetena här vid 1700-talets mitt, eftersom dess sida mot väster doldes bakom det genom sidomurarnas påbyggnad höjda taket. Den västra delens sidomurar är påbyggda och på dem vilar konstruktionen för takryttaren med dess bottenstjärna lagd direkt på de höjda sidomurarna några meter ovanför valvet. Det höga rummets tak är klockdäcket genom vilket klockrummet nås. Kyrkans enda klocka hänger i en huvudsakligen fristående klockstol omgiven av de inte mindre än tio ljudgluggarna.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot nordöst och mot väster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot nordöst. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot sydöst. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot väster. Foto JL 2020.

Korets valv underifrån mot nordväst. T.h. triumfbågens krön med inskrift från 1851. Foto JL 2020.

Korets trefönstergrupp. Årtalet 1793 över fönstren syftar på de målade omfattningarna och valvstrålarna. Foto JL 2020.

Korets södra fönster sett inifrån samt korportalens innersmyg. Korfönstrens masverk rekonstruerade 1956–58. Foto JL 2020.

Det norra och mellersta av korets tre östfönster före restaureringen 1956–58, då masverken i korets fönster rekonstruerades utifrån spår i omfattningen och bevarade stenfragment. Foto Gunnar Svahnström 1957–58, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Långhusets östra travé mot söder samt detalj av långhusfönstret. Masverket medeltida. Foto JL 2020.

Långhusets valv. Kolonn och kapitel nyhuggna 1956-58. Foto JL 2020.

Långhusets västra valvkonsol, liksom den östra (se föregående bild) formad i betong vid restaureringen 1956–58 som ersättning för de brandskadade ursprungliga. Foto JL 2020. Den lilla öglan av järn har troligen fäst en trissa för locket till dopfunten som alltså varit placerad här nedanför tidigare.

Långhusets västra och östra valvkonsoler med tydliga brandskador, frilagda från puts under restaureringen 1956–58. Foto Gunnar Svahnström 1957-58, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Långhusets norra och södra valvkonsoler. Foto JL 2020.

Valvkonsolerna före restaureringen 1956-58. Foto Alfred Edle 1943, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Långhuskolonnens bas och kapitel. Huggen av Henna Karlsson 1957–58. Foto JL 2020.

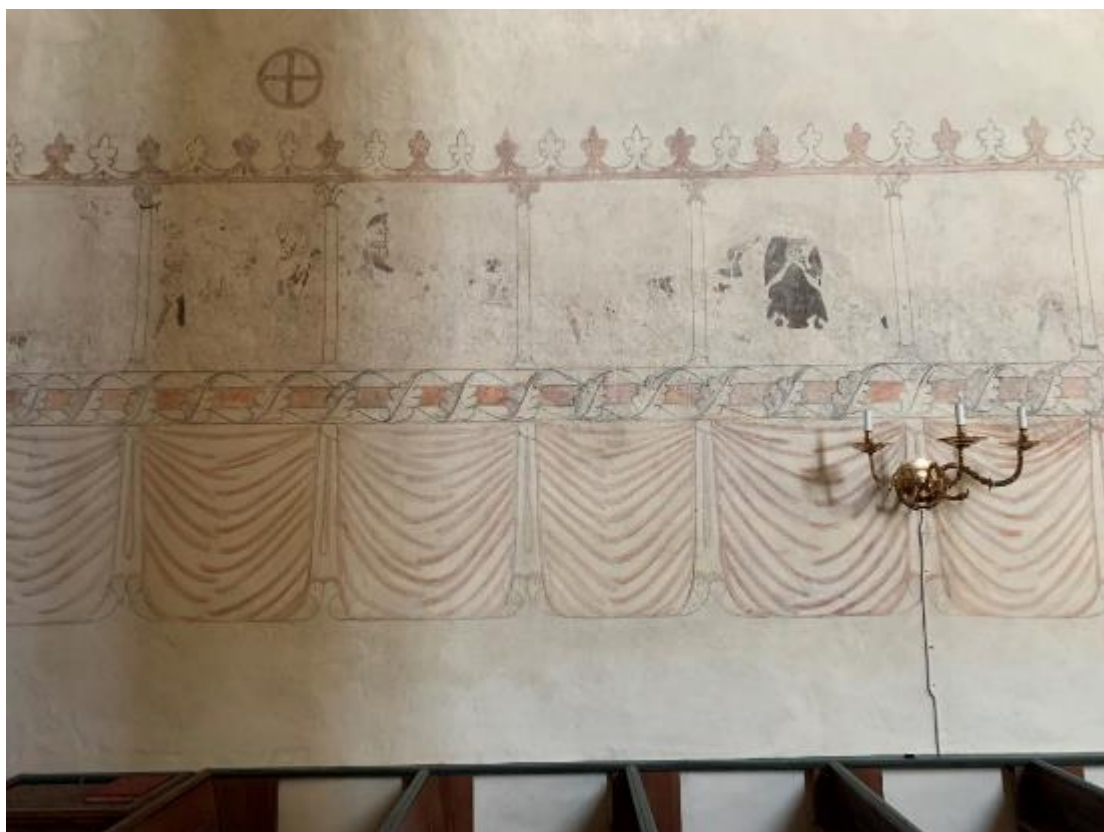
Detalj av basen. Foto JL 2020. T.h det nyhuggna kapitalet och äldre fragment delar av ursprungligt kapitel och basparti. Foto Gunnar Svahnström 1957–58, ATA, RAÄ, Kulturmiljöbild.

Detalj av kolonnbasen, huggen av Henna Karlsson. Foto JL 2020. Huvud från den medeltida kolonnbasen. Foto Gunnar Svahnström 1957-58, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Tornbågens södra och norra båganfang. Observera sockelstenen på bilden till höger. En motsvarande sockel skymms under bänken på södra sidan. Foto JL 2020.

Kalkmålningar från 1400-talets mitt på långhusets norra mur, västra delen. Foto JL 2020.

Kalkmålningar från 1400-talets mitt på långhusets norra mur, östra delen. Foto JL 2020.

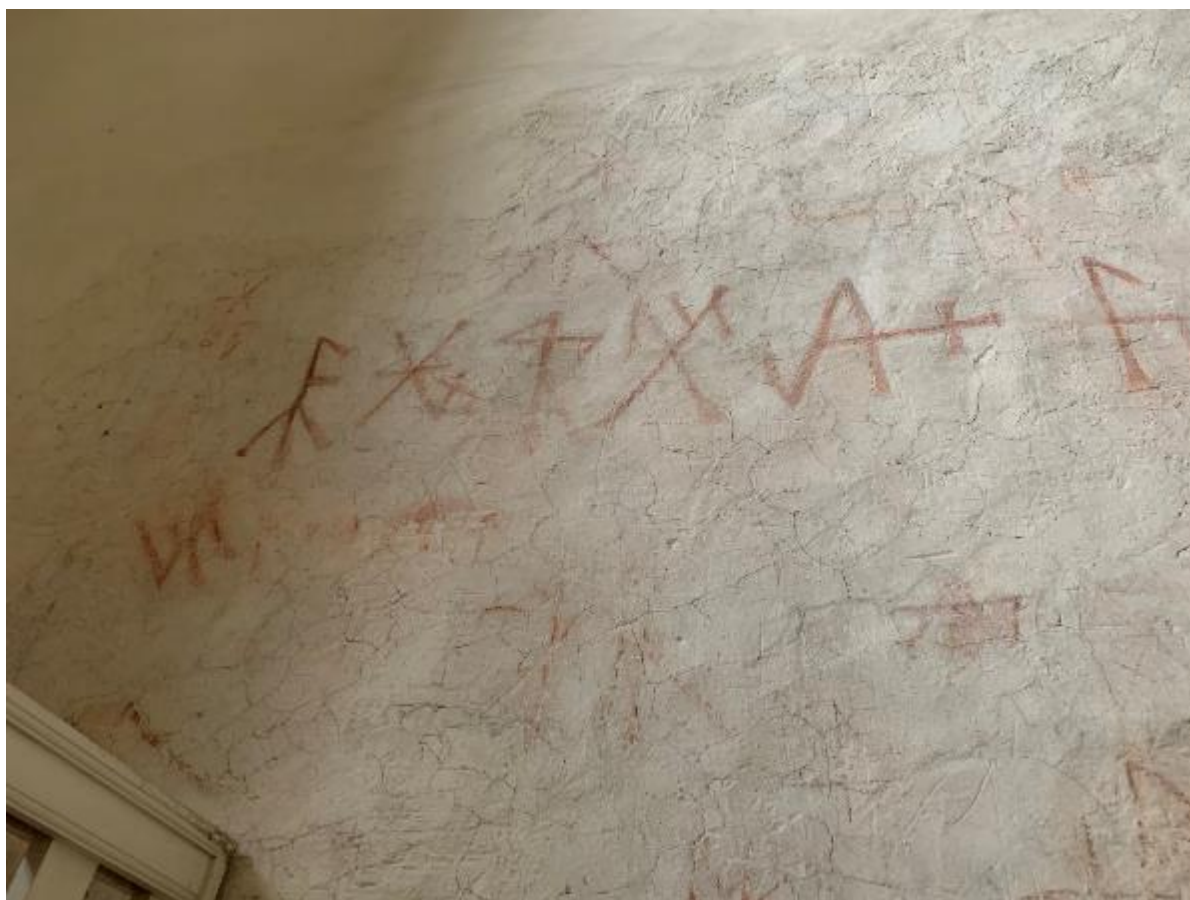
Träväggen i tornbågen för magasinet. Inskrift målad 1768 och dörr. Foto JL 2020.

Träväggen i tornbågen sedd från väster.

Interiör av ringkammaren, "ödekyrkan", det tidigare magasinet i kyrkans västra del, mot sydväst samt det romanska långhusets igenmurade sydportal. Foto JL 2020.

Ringkammarens västra mur med inskrifter och ristningar. Foto JL 2020.

Valvet över ”ödekyrkan” sett underifrån. Öster nedåt. T.h. före restaureringen 1956-58 med flera äldre hål för klocklinor, vilket visar att kyrkan haft takryttare här, sannolikt även på medeltiden av antalet hål att döma, eftersom kyrkorna sedan 1500-talets klockkonfiskationer sällan hade flera klockor. Foto JL 2020 resp. Johnny Roosval 1915, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Ringkammaren uppåt mot nordöst och sydöst med brädväggens förankring samt konsoler efter tidigare valv. Foto JL 2020.

Skeppsristning på ringkammarens västra mur. Foto ES 2020.

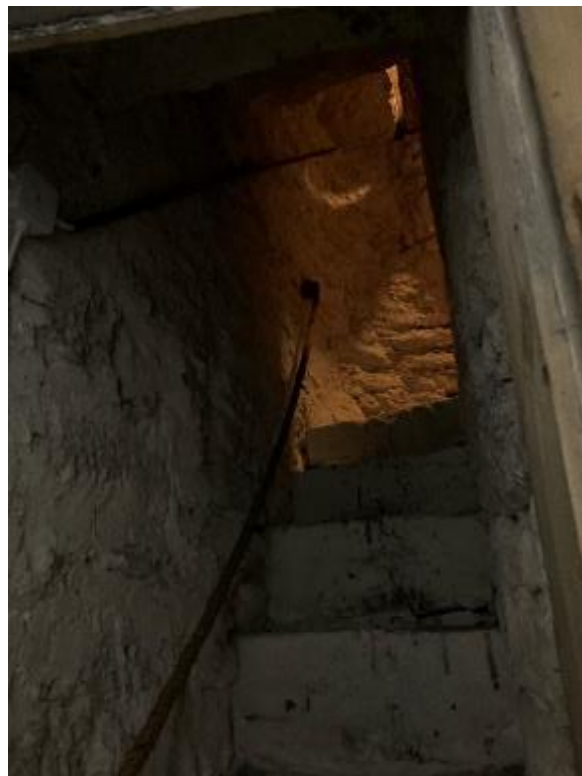
Korets norra mur med ingång till sakristian. Till höger närbild. Dörren möjligen från 1600-talet. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot norr samt valvet underifrån mot nordväst. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot nordöst och söder. Foto JL 2020.

Murtrappa till sakristievinden med dörr från passagen från koret till sakristian, dörr och trapplopp mot väster. Foto JL 2020.

Sakristievinden mot norr med trappans mynning och ljusglugg. Foto JL 2020.

Sakristians vind mot nordöst och nordväst med samling av föremål. Foto JL 2020.

Sakristievinden uppåt mot söder med avtryck av tidigare sadeltak över sakristian. Foto JL 2020.

Sakristievinden mot söder med murtrappa till koret samt delar av tegelpannor från sakristians tidigare takfall och kvarsittande delar av korets äldre murputs. Foto JL 2020.

Trappa från sakristians vind till korvinden, t.v. trätrappa och tidigare stege, sedda mot nordväst, t.h. murtrappa med brandskadade stege, sedd mot norr. Foto ES 2020.

Korvinden sedd mot nordväst med trappans mynning. T.h. brandskador på triumfbågmurens nedre del i korets nordvästra hörn. Foto JL 2020.

Sammanfogningsmärken på takstolen på korvindens norra del, sett mot öster. Foto JL 2020.

Korvindens norra och södra del mot öster. Foto JL 2020.

Korvinden mot väster och öster. T.v. öppningen mot långhusvinden. Triumfbågsmuren upp till öppningens nederkant äldre med brandskadat, sannolikt medeltida murverk. Den tunna gavelmuren däröver med brett utstruket fogbruk yngre, kanske från 1700-talets takomläggningar. T.h. östgavelns insida. En av hanbjälkarna har årtalet 1752 med rödkrita. Foto JL 2020.

Triumfbågmurens gavelröste, sett från långhusvinden mot öster. Träpanelen putsad utvändigt. Foto JL 2020.

Långhusvinden sedd mot nordöst med triumfbågmurens norra, påmurade del. Foto JL 2020.

Triumfbågsurens gavelröste, den tunnare påbyggda delen mot norr. T.h. långhusvinden mot öster med gavelröset och öppningen mot korvinden. Foto JL 2020.

Långhusvindens södra och norra sida. Foto JL 2020.

Långhusvindens övre del mot öster. Foto JL 2020.

Långhusvinden och valvens ovansida mot öster. Foto JL 2020.

Långhusvinden mot sydväst och nordväst. Foto JL 2020.

Långhusvinden mot väster. Foto JL 2020.

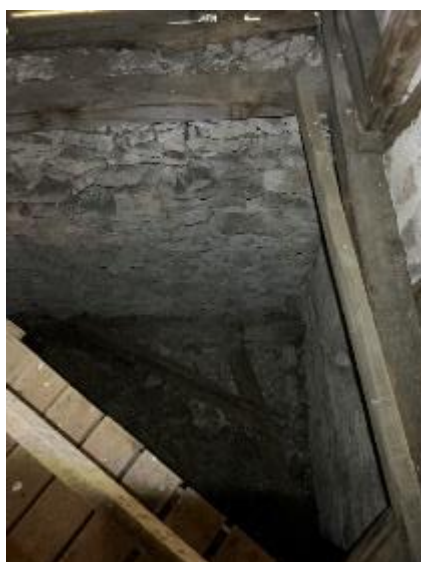
Långhusvinden sydvästra hörn. Foto JL 2020.

Långhusets västra gavelröste mot sydväst. Röset mellan långhuset och tornet är murat i korsvirke. Foto JL 2020.

Röset av korsvirke över det gotiska långhusets västgavel, dess norra och södra nedre del, sett mot nordöst och sydöst. Korsvirkesgaveln har en betydligt slätare och putsad yta mot väster. Avtryck av ett tidigare, lägre placerat yttertak över det romanska långhuset visar att korsvirkesröset, som sannolikt byggdes vid takombyggnaden 1700, var fasadyta före takhöjningen över västpartiet. Foto JL 2020.

Västpartiets eller tornets vind med blick ner mot valvet i det nordöstra och sydöstra hörnet, sedda mot norr respektive söder. Foto JL 2020.

Tornets sydvästra hörn och blick längsmed västmuren mot norr med valvets ovansida. Samlingen av ris (kajbo) ligger i nischen till västgavelns glugg. Foto JL 2020.

Tornvinden mot sydväst och nordväst. Det stjärnformade bjälklaget under huvens (takryttarens) konstruktion synligt. Foto JL 2020.

Tornvinden mot väster. Foto JL 2020.

Tornvindens övre del mot väster strax under klockdäcket. Foto JL 2020.

Tornvindens övre södra del mot väster strax under klockdäcket. T.h. skadad knut i huvkonstruktionen. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot söder samt detalj av klockbocken. Foto JL 2020.

Klockrummet sett ovanifrån mot norr samt huvan sedd uppåt från klockvåningen. Foto JL 2020.

Fast inredning och inventarier

Det medeltida murade altarbordet försågs med en stenskiva vid 1950-talets restaurering istället för den träskiva om sannolikt legat där sedan branden. Altarskåpet från 1300-talets andra hälft hör till huvudverket i en grupp med gemensamma drag, av Johnny Roosval kallad Gammelgarns altarskåpskrets. Bland murnischer märks den stora sittnischen på korets södra sida och två parställda nischer på korets norra sida. Predikstolen tillverkades under 1600-talets slut. Bänkinredningen tillkom under 1700- och 1800-talen. Dopfunten är medeltida men av ovanlig form. Ett fäste på västra valvkonsolen, sannolikt för en trissa till dopfuntslocket visar att dopfunten tidigare stått omedelbart öster om västra valvbågen (Fåhræus 1974 s. 135). Foten är från 1200-talets första hälft, cuppan från 1300-talets senare del. Nummertavlan tillverkade 1757, sannolikt av Johan Hernell. Figurer finns som utfördes för altarskåpets kompletteringar på 1860-talet. I magasinet finns ännu bevarade sädesbingar, en daterad 1823.

Altaranordningen och östfönstren mot sydöst. Foto JL 2020.

Altaret och altarskåpet från 1300-talets mitt. Foto JL 2020.

Altaret och altarskåpet från nordväst och från söder. Foto JL 2020.

Altaret från sydväst, medeltida med skiva från 1956-58. Foto Danne Pe Pettersson 2001-03, Visby stift.

Utrymmet bakom altaret samt nisch på altarets baksida. Foto JL 2020.

Altarskåpet, mittpartiets norra del samt centralmotiv. Foto JL 2020.

Altarskåpets södra dörr samt detalj från norra dörren. Foto JL 2020.

Detalj av altarskåpet. Foto JL 2020.

Detaljer av altarskåpet. Foto JL 2020.

Adam och Eva. Skulpturer skurna för altarskåpet av Jonas Peter Sjöström omkr. 1845. Foto Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift.

Altarskrank. Foto Danne Pe Pettersson 2001-03, Visby stift.

Nischer i korets norra mur. Foto JL 2020 resp. Danne Pe Pettersson 2001-03, Visby stift.

Sittnisch på korets södra sida. T.h. piscina (?) inlagd i golvet i korets nordöstra hörn. Foto JL 2020.

Predikstolen från omkring 1680. Draperimålningen, sannolikt från 1793, överputsades 1956-58 och återställdes 2000-01. Foto JL 2020.

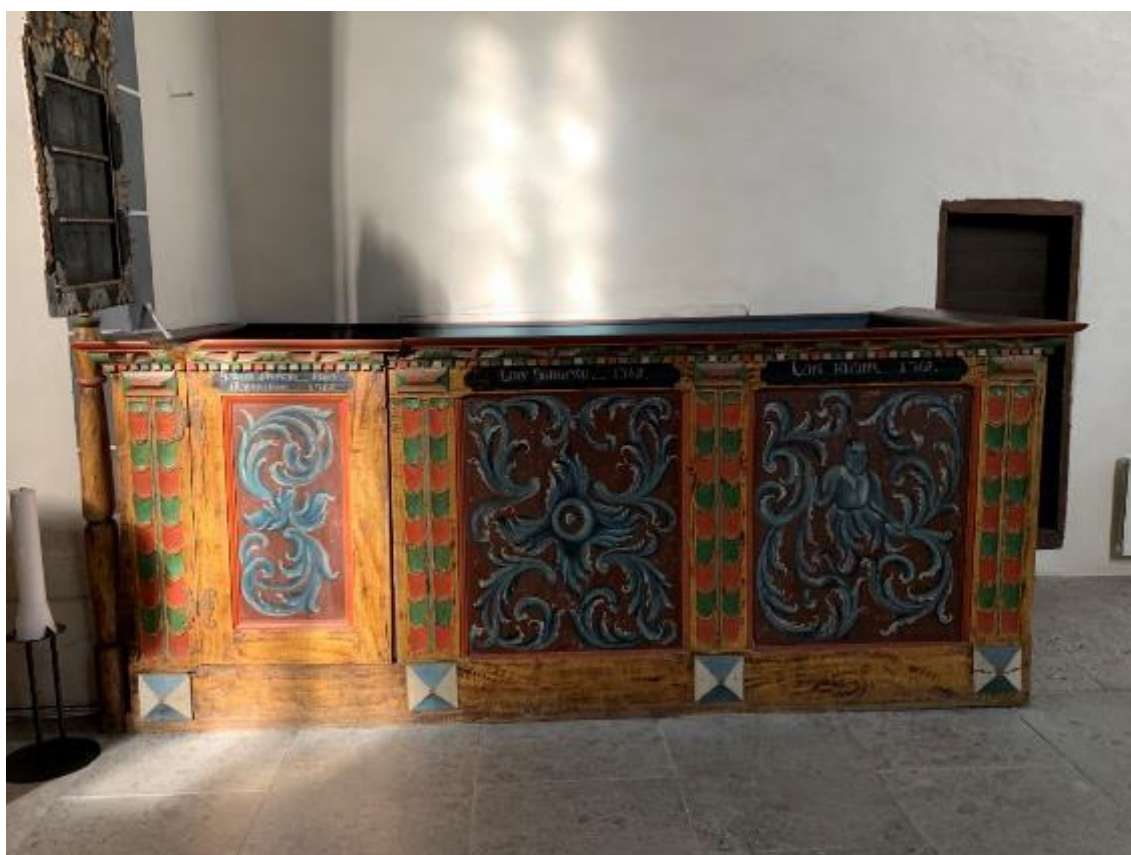
Predikstolen sedd från nordöst samt detalj av korgen. Foto JL 2020.

Predikstolen sedd från öster. Foto Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift. T.h. dörr till bänk från 1768. Foto JL 2020

Bänkkvarter från bland annat 1768 i kyrkorummets västra del. Foto JL 2020.

Korbänk, sannolikt med delar från 1600-talet, målad 1768. Foto JL 2020.

Del av bänkinredningen, troligen från 1824. Foto JL 2020.

Dörr till bänkinredningen. Foto JL 2020. T.h. dörr, troligen till bänk i tidigare mittkvarteret, med rikare formad spegel och lås. Foto Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift.

Dopfunten. Foten från 1200-talet, cuppan från 1300-talets senare del. Foto JL 2020.

Detalj av dopfunten. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift. T.h. dopfuntslocket. Foto Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift.

Nummertavla från 1757, fram- och baksida. Foto JL 2020.

Nummertavla från 1824. Till vänster bekännelsepall från 1700-talet. Foto JL 2020.

Orgel från 1965 och ljusbärare från 2001. Foto JL 2020.

Sädesbingar i ringkammaren. Foto JL 2020 resp. Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift.

Del av medeltida bänk, nu i Gotlands museum. Foto Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift.

Kormatta, vävd av Gotlands Hemslojd 1961 och klocka, gjuten av Gerhard Meyer 1754. Foto JL 2020.

Fattigstock från 1300-talets slut eller senare. T.h. del av kyrkans omfattande samling av fragment av arkitekturdetaljer från den medeltida kolonnen, masverksfönstren med mera. Här möjligen ett vigvattenskar. Foto Danne Pettersson 2001–03, Visby stift.

Skampall, troligen från 1700-talets förra hälft, samt träskulptur, möjligen medeltida, nu på Gotlands Museum. Foto Danne Pe Pettersson 2001–03, Visby stift.

Del av skamstock, troligen från 1700-talets förra hälft, samt t.v. skulpterat huvud från kyrkans byggnadstid, hittat under golvet vid restaureringen 1956-58 och möjligen sammanhörande med huvudena som inmurats över korportalen, nu på Gotlands Museum. Foto Danne Pe Pettersson 20 01–03, Visby stift.

Restaureringar

En genomgripande restaurering företogs 1956–58 efter förslag av arkitekterna Erik Fant och Olle Karth. Reparationer och omläggningar skedde av taken, varvid korets tegeltak ersattes av faltak. Läktaren revs. Magasinsrummets delvis blottade stenväggars putsades. Det största ingreppet var dock att rekonstruera långhusets kolonn. Den stora pelaren revs varvid den ursprungliga och starkt skadade kolonnen frilades och byttes ut mot en nygjord kopia. Korets fönster fick masverk, rekonstruerade efter spår och bevarade fragment. Långhusfönstret återfick mittpost.

År 2000–01 skedde en invändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, varvid 1700-talsmålningarna i valv och bågar togs fram eller rekonstruerades. Viss inredning gjordes i magasinsrummet.

Ringkammarrens (\"ödekyrkans\", magasinets) valv sett underifrån. Foto Johnny Roosval 1915, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Interiör mot nordöst före restaureringen 1956–58. Foto Alfred Edle 1948, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Målad inskrift från 1824 på mittpelaren, ej bevarad, samt altaranordningen med skriftepallen på sin avsedda plats samt äldre spröjsindelning av östfönstren. Foto Alfred Edle 1948 respektive Anders Roland 1910, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster. Foto Alfred Edle 1948, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Långhusets valv. Foto Alfred Edle 1943, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

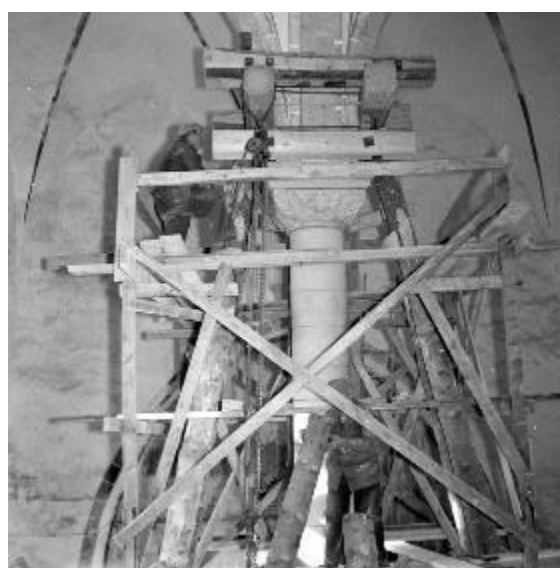
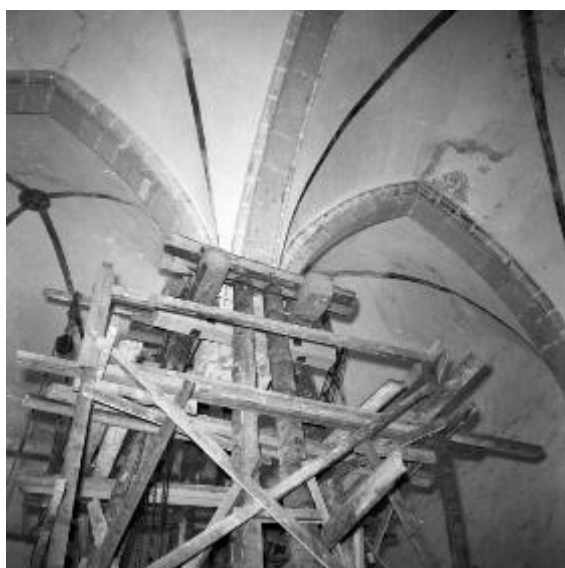
Interiör av ringkammar
("ödekyrkan", magasinet)
mot söder före restaureringen
1956–58. Foto Alfred Edle
1948, ATA, RAÄ
Kulturmiljöbild.

Interiör av ringkammar
("ödekyrkan", magasinet)
mot väster före
restaureringen 1956–58.
Foto Alfred Edle 1948,
ATA, RAÄ
Kulturmiljöbild.

Restaureringen 1956–58. Långhusets pelare rivs. Foto Gunnar Svahnström 1957–58, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

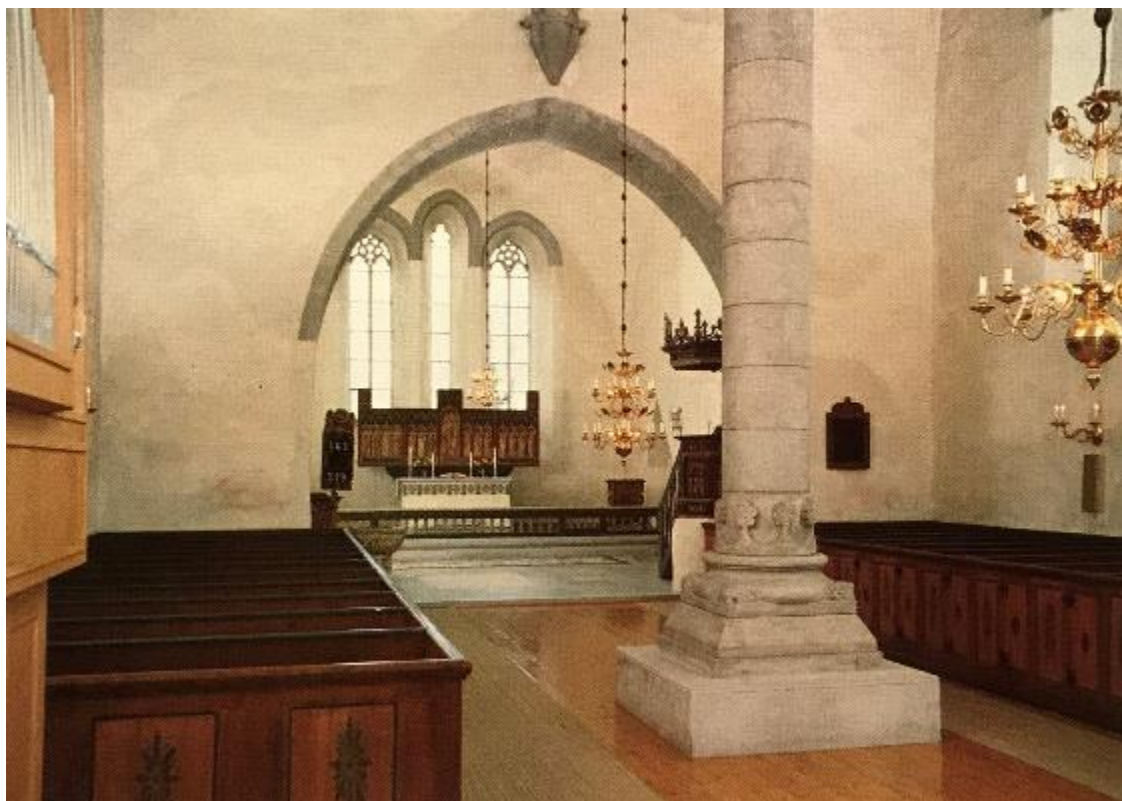
Långhusets pelare ersätts av en kolonn, nyhuggen av Henna Karlsson, Slite, med resterna av den ursprungliga som förlaga. Foto Gunnar Svahnström 1957–58, ATA, RAÄ Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster.
Foto Sören
Hallgren 1959,
ATA, RAÄ
Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster.
Foto Gunnar
Svahnström 1957–58,
ATA, RAÄ
Kulturmiljöbild.

Interiör mot öster ca 1970. Foto Hans Hemlin, Visby. Efter vykort.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Kastalen på kyrkogården klassas som Fornlämning. Den mäter 10 x 9 m och är 13 m hög¹.

Svärdslipningssten av kalksten i två delar, med avsaknad av mellanliggande del. Den ena delen är 0,55x0,3m stor och den andra 0,45x0,45m och 0,15 m tjock med 4 sliprännor. Dessa är omkring 0,7-0,8m långa och 0,04-0,05m breda och 0,01-0,04m djupa. De klassas som Övrig kulturhistorisk lämning². Som läge anges i Fornreg att de ligger ”intill södra korväggen”.

Arkeologiska undersökningar

Under restaureringen av kyrkan åren 1956-58 gjordes kontinuerligt undersökningar av Gunnar Svahnström, Greta Arwidsson och Ingrid Swartling. Man undersökte bland annat området mellan långhus och ringkammare samt i koret där man under golvet hittade murar från den äldre kyrkans kor³. Undersökningarna resulterade i en ganska omfattande byggnadsdokumentation av den äldre kyrkan. Från undersökningen redovisas inga andra fynd än mynt som uppges vara 88 till antalet⁴.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna

¹ L1977:2944 (Gammelgarn 103:1)

² L1975:2123 (Gammelgarn 104:2)

³ Svahnström 1959a

⁴ Svahnström 1959b

kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika

byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

I samtliga kyrkor i Romaklosters pastorat firas gudstjänst och hålls förrättningar. Gammelgarn tillhör Östergarn församling som tillsammans med 9 andra enheter 2016 gick samman och bildade ett stort pastorat. Den gamla strukturen märks kring öppethållande och användningen av kyrkorna.

Kyrkorna i Östergarns församling hålls öppet året runt. Gudstjänst firas utefter ett rullande schema liksom de stora högtiderna så att kyrkorna används ungefär lika mycket. Församlingen har ett ekumeniskt utbyte vilket märks genom de sångkvällar man anordnar med Elimförsamling där kyrkorna används utefter ett rullande schema. Gammelgarn är den kyrka i församlingen som det hålls flest konserter i vilket den goda akustiken är en orsak till.

Klockringningssederna lever kvar i församlingens alla kyrkor med aftonringning varje kväll, kimbning vid bröllop, själaringning och inringning av det nya året på nyårsafton.

Kastalen hålls öppet med visningar och utställningar 3-4 dagar i veckan sommartid och är alltid bemannad, detta i samarbete med hembygdsföreningen. I kastalen förvaras äldre bruksföremål vilka visas upp därtill är det tillfälliga konstutställningar och utställning med äldre fotografier av bygden.

Att kyrkan ligger invid ett ”turiststråk”, en vandringsled samt är ett av besöksmålen för turistbussar besöks den av ett stort antal besökare på sommaren.

När det gäller den fysiska tillgängligheten så är den inte tillfredsställande, belysningen är undermålig, det finns bara tillgång till torrdass en bit bort från kyrkan vilken är svår att hålla bra standard på städningen i. det är svårt för rörelsehindrade kan ta sig fram på kyrkogården och trots att det finns ramp måste man ibland ha lyfthjälp. Akustiken i kyrkan fungerar bra vid konserter men mindre bra för tal då ett besvärande eko uppstår.

Det finns relativt nyskrivna (2009-2011) kyrkoguides för samtliga kyrkor inom Östergarns församling men skulle kunna utökas med en digital vandring. Gammelgarn kyrka har ett stort antal besökare sommartid, att kyrkan är ett av besöksmålen för turistbussar bidrar till detta.

Att kyrkan är viktigt märks bland annat genom att kyrkan pryder omslaget på en av de två delarna av sockenboken.

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare

uppskattar kyrkorna som en stilsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Gammelgarns kyrka utgör, som en av de välbevarade medeltida gotländska kyrkorna en viktig del i detta kulturarv. Just Gammelgarn har en ovanlig byggnadshistoria som inte riktigt följer det annars vanliga utvecklingsschemat. Kanske kan kastalens placering invid kyrkan påverkat, då det av olika skäl inte varit motiverat att bygga ett torn, kanske för att det funnits ett synsätt på att kastalen skulle behålla ett fortifikatoriskt syfte som kunde missgynnas av ytterligare ett torn alldeles intill. Förhållandena av detta slag i Gammelgarn uppmuntrar till analys av kyrkans tillkomst och förändringar.

Kyrkans mest betydande del i exteriören, bokstavligen vid sidan om kastalen, är södra långhusportalens reliefer från 1300-talet, varav flera uppvisar motiv som förekommer i litteratur om medeltidens konst och kultur. Kyrkorummet har en reslig arkitektur som förstärks av den på 1950-talet rekonstruerade kolonnen, ett rekonstruktionsarbete som i sig blivit en del av kyrkans moderna historia. Det enastående altarskåpet utgör ett konstnärligt och kulturhistoriskt värdefullt föremål, inte minst i förening med de treställda fönstren i alturväggen, vars mellersta fönster ovanligt nog är smalare än de andra. I kyrkans västra del är inrett ett sädesmagasin som sockenmagasin, vilket ännu ovanligt nog har sädesbingarna i behåll och därmed kan berätta om rummets funktion. Tillsammans med medeltida ristningar på rummets västra mur utgör sådana saker spår av människors verksamhet i rummet. Kyrkvinden är en del av kyrkan som kan berätta mycket om förändringar i dess byggnadshistoria. Både timret i konstruktionen och konstruktionens lagningar, liksom brandspår på murarna visar på människors insatser och allvarliga händelser, samtidigt som den mörka vinden med sina många bjälkar utgör en kontrast till det stora, rymliga och välgestaltade kyrkorummet. Bänkinredningen består dels av äldre bänkar från 1700-talet med rik bemålning, dels yngre från 1800-talet som med sina målade gårdsnamn utgör ett ovanligt tydligt exempel på den bänksdelning, förbestämda fördelning av sittplatserna, som tidigare gällde i kyrkorna. Predikstolen, träväggen i väster och den målade dekoren på bågar och i valv utgör en värdefull del av 1600- och 1700-talets utsirning av rummet.

Kyrkans inventarier

Som kyrkans kulturhistoriskt mest värdefulla inventarium framstår det nyssnämnda altarskåpet, som utgör centralt verk inom en grupp motsvarande altarprydnader. Dess skarpt och uttrycksfullt

snidade figurer i en stram komposition är av stark verkan tillsammans med den fint skurna arkitektoniska dekoren. Till kyrkans få medeltida inventarier hör dopfunten, vars fot utgör kyrkorummets äldsta inventarium och som torde ha stått i den romanska kyrkan, medan den yngre, kompletterande cuppan från 1300-talets senare del möjligen kan bidra till att datera den brand som skadade mittkolonnen. Ett mer diskret, men medeltida föremål, utgör fattigstocken. Som konstnärlig utsmyckning från 1700-talet kan lyftas fram nummertavlan, dopfuntslocket och de särpräglade skulpturer av Adam och Eva som snidades vid 1800-talets mitt av en tidigare straffånge från socknen för att komplettera altarskåpet.

Kyrkogården

Gammelgarn kyrkogård tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar. Den har tydliga årsringar vilket kommer till uttryck i en äldre del i väster och en yngre del i öster. Den äldre kyrkogårdens östra gräns markeras av en trädrad med lind som tillhörde en tidigare trädkrans.

Väster om kyrkan finns en välbevarad kastal med rekonstruerat krön. Tillsammans med den intilliggande medeltida stigluckan ger det kyrkomiljön som helhet ett mycket stort historiskt och miljöskapande värde.

Den medeltida stigluckan är välbevarad och unik genom de troliga stenhuggarmärkena.

Kyrkogården har en tilltalande mångformighet med en totalt öppen miljö i den äldre delen söder om kyrkan och en lummighet i den östra yngre delen genom den omgivande välbehållna trädkransen. Tidigare omgavs den äldre kyrkogården av en trädkrans. Den omgivande kalkstensmuren samt syrenhäckar i norr och enstaka träd i den äldre delen, och trädkransen runt den yngre kyrkogården, ger dock en rumskänsla vilken är väsentlig i det öppna landskapet. Siktlinjen från söder mot kyrkobyggnaden och kastalen är värdefull att bevara.

Den grusade gången som leder fram till kyrkans sydportal har gamla anor. I övrigt saknas gångar på den äldre kyrkogården. Norr om kyrkan saknas synliga gravar. Sammantaget ger det kyrkogården ett historiskt värde.

Kyrkogårdens speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Gammelgarn socken. I kyrkogårdsinventeringen från 1996 avgavs 16 av gravvårdarna som kulturhistoriskt värdefulla/intressanta. Vid gravvårdsinventeringen 2016 utpekades 25 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träd, och buskage är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. Idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Gammelgarn kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Gammelgarn kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.	
1052	Byggnadsår enligt Strelow.	Strelow
s 1100-tal	Kastalen uppfördes.	GK, SvK
Romansk tid	En romansk kyrka uppfördes, av vilken långhuset ingår i det nuvarande "tornet". Vidare är nuvarande korportalen återanvänd från denna kyrka (SvK anger tillkomsttiden till "1200-talets andra fjärdedel").	GK, SvK
t 1200-tal	Gravsten över "Ungaganes husfru" i Anga .	SvK
o 1250	Dopfuntsfoten (SvK anger "från 1200-talets förra hälft").	GK, SvK
1300-1350	Koret, långhuset och sakristian byggdes, varav långhusets S portal tillskrivs anonymmästaren "Egypticus" (SvK anger byggnadstiden till "1300-talets andra fjärdedel" och långhusportalen tillskrivs "Fabulator").	GK, SvK
1300-tal	Altarskåpet, dopfuntens cuppa (SvK anger tillkomsttiden för Dopfuntscuppan till "omkr. 1375").	GK, SvK
Medeltid	Kyrkan svårt skadad av brand, kolonnen i långhuset kringmurad.	SvK
o 1450	Muralmålningar i långhuset av "Passionsmästaren".	GK, SvK
t 1500-tal	Ristning av skepp på tornkammarens N mur.	SvK
s 1600-tal	Predikstolen, utförd av snickarmästare Jochim Sterling, Visby (SvK anger "omkr. 1680"). Altarskranket.	GK, SvK
1700	Långhustaket sänktes till dåvarande kortakets nivå och belades med tegel.	SvK
1728	Kordörren tillverkades.	SvK
o. 1750	Användes tornrummet som sockenmagasin.	GF
1752	Kortaket sänktes och belades med tegel, dock behölls gaveln till sin ursprungliga höjd, prydd av en spira.	SvK
1754	Kyrkklockan göts av Gerhard Meyer, Stockholm.	GKR
1755	Takryttaren över "tornet" tillkom, varvid murarna höjdes. Byggmästare Johan Suderby i Gothem.	GK SvK
	Årtal på remstykke i takryttaren.	GF, Inskr.
1757	Nummertavla av Johan Hernell, Visby. Kyrkklockan göts av Gerhard Meyer, Stockholm (GKR uppger att klockan göts 1754).	SvK SvK; GKR
1760	Altarskranket och predikstolen målades av Magnus Möller.	SvK
1768	Bänkinredningen i långhuset samt korbänken och väggen mot ringkammaren målades av Magnus Möller, Visby.	GK, SvK, Inskr.
1784	Dörren i långhusportalen tillverkades.	SvK
1793	Korgaveln sänktes till taknivå och spiran på densamma togs bort. Ett altare vid långhusets kolonn togs bort. Dopfunten flyttades till koret.	SvK SvK SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.	
	Dekormålades troligen interiören – valvribborna, kvadermålning.	GF, Inskr.
1700-tal	Bänkinredningen.	GK
	Muralmålningarna kalkades över.	SvK
	Trol. brand i kyrkan (kanske i samband med ryssarnas strandhugg 1717).	GF
1802	Stenmur runt kyrkogården.	SvK
1810	Årtal på tornportalens Ö sida ”MDCCCX”.	GF, Inskr.
1824	Delar av bänkinredningen tillverkades och målades av Anders Torssén, Visby.	SvK
1828	Timglas.	SvK
1831	Inskription på V väggen som omtalar en ljuskronas tillkomst.	GF
1864	Altarskåpet målades och kompletterades med nya figurer, samt försågs med ny predella.	SvK
1850	Årtal på tornportalens Ö sida.	GF, Inskr.
1868	Årtal på spirstockens fot.	GF, Inskr.
1895	Läktare byggdes i långhusets V del, och ett orgelmelodium inköptes.	SvK
1928	Kyrkogården utvidgades.	SvK
1937	Kastalen restaurerades (betongavtäckning).	SvK
1948	Kastalen fogströks.	SvK
1956-58	Restaurering efter förslag av arkitekterna Erik Fant, Stockholm, och Olle Karth, Visby: Kortakets tegel byttes mot falar. Konservering av långhusportalens stensulpturer (stenhuggare Henry Karlsson, Slite). Rekonstruktion av mittposter etc. i kor- och långhusfönstren. Utbyte av den brandskadade kolonnen med tillhörande bas och kapital i långhuset. Läktaren revs och orgeln placerades på ett podium i långhusets NV hörn. Kyrkorummets väggar och valv rengjordes och vitkalkades, muralmålningarna togs fram och konserverades (konstnär Erik Olsson, Sanda). Bänkinredningen kompletterades och ett bänkkvarter framför kolonnen avlägsnades. Altarskrankets	GK, SvK
1956-58	1700-talsfärgsättning togs fram. Korets trägolv höjdes 10 cm och belades med kalksten. Altarskåpet renoverades. Elvärme installerades. Nytt trägolv i sakristian.	SvK
1965	Ny orgel av John Grönvall orgelbyggeri, Lilla Edet.	ISO
1991	Utvändiga reparationsarbeten efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, entreprenör Byggnadshyttan: Reparation av yttertak och takryttare, foglagning av fasaderna samt byte av stenomfattningar kring fönstren.	GF
1997	Armaturer i koret.	GF
2000-01	Invändig restaurering efter förslag av arkitekt Jan Utas, Visby, entreprenör Byggnadshyttan: Väggar och valv rengjordes, putslagades – målningarna konserverades och 1700-talsmålningarna togs fram och	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.	
	rekonstruerades. Golvet i tornrummet nygjordes och trägolvet i långhuset slipades och oljades. Fasta inventarier och träföremål samt dopfunten konserverades, ljuskronorna m.fl. metallföremål restaurerades. Kor, långhus- och tornportalerna tätades mot drag och regnvatten liksom fönstren i kor och långhus. En skärmvägg sattes upp i tornrummet.	
2003	Mindre brand i kyrkorummet som brände hål i trägolvet i långhuset.	GF
	3 st. gravstenar konserverades av Stenkultur i Stockholm AB.	ATA
2004	Nytt högtalarsystem.	GF
2006	Kastalens övre delar samt yttertak och bjälklag rekonstruerades, entreprenör Byggnadshyttan.	GF
2008	Förbättring av textilförvaring. Ansvarig entreprenör, Lotine.	GM
2010	Stöldsäkring av ljuskronor. Ansvarig entreprenör, Dahlströms metallgjuteri.	GM
2013	Konservering av gravtumba. Ansvarig entreprenör, Ars Mundi.	GM
2017	Restaurering av tornspira. Ansvarig entreprenör Byggnadshyttan Bygg & Kalk AB.	GM
ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007)	
GF	Gotlands fornsals arkiv	
GK	Lagerlöf, E., och Svahnström, G., Gotlands kyrkor. En vägledning, 1991.	
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.	
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.	
GKS	Svahnström, G., och Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.	
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.	
Inskr.	inskrift i kyrkan	
kh	kyrkoherde	
Muntl.	muntlig uppgift från församlingen	
o.	omkring	
s.	sent	
SHM	Statens Historiska Museum	
Strelow	Strelow H. Nilssön, Cronica Guthilandorum, 1633.	
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:5, 1964.	
t.	tidigt	

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförelse av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilda gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby

Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.

Inventering av inventarierna i Gammelgarn kyrka 2001-03, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.

Inventering av Gammelgarn kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsal.

Svahnström, Gunnar, 1959a. Rapport ang. undersökningar i samband med Gammelgarns kyrkas restaurering. Gotlands Museums dnr: 61/59

Svahnström, Gunnar, 1959b. Brev till Riksantikvarien. Gotlands Museum dnr: 116/ 59

Program för utvändiga reparationsarbeten på Gammelgarn kyrka, upprättat 1988 av arkitekt Jan Utas, Visby.

Program för utvändiga reparationsarbeten på Gammelgarn kyrka, upprättat 1998 av arkitekt Jan Utas, Visby.

Utas, Jan, Vård- och underhållsplan Gammelgarn kyrka 2009. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Fåhraeus, F., Dopfuntarna, deras tillbehör och placering på Gotland under medeltiden. En inventering, akad.avh. Stockholms universitet, 1974.

Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.

Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.

Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.

Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.

Svensson, T., m.fl., Gammelgarn kyrka och bygd. Vägledning till Gotlands kyrkor 10, 2011.

Sveriges Kyrkor (volym 97), Gotland band IV:5, 1963.

Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.

Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

1753. Skattdrägningskarta Gammelgarn sn. H30-1:2, Lantmäteristyrelsen.

1909. Laga skiftes karta. H30-2:2, Lantmäteristyrelsen.